

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

750664

Adresse :

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak“

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՃՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԵՐՐՈՊԱՅԻՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մենք անցեալ տարի եւս հրատարակեցինք մէկ քանի եւրօպացի ահանաւոր անձերու Պաշնակցութեան ուղղած
քաջալերական նամակները։ Այսօր կը հրատարակենք Իւոթէն ԳօՏիէի կրակոտ նամակը, որ ուղղած է խմբա-
գրութեանս «Դրօշակի» մէջ հրատարակելու համար։ Ի, ԳօՏիէ Aurora-ի համակրելի խմբագիրներէն է՝ չափա-
զանց արմատական գաղափարներու սէր։ Անվեհեր և աննահանջ կռող մըն է ընկերային ամեն զեղծումներու,
զանց արմատական գաղափարներու սէր։ Տրէյֆլսի հարցին մէջ, անողոք պետեաններէն մին էր արդարութեան
կեղծիքներու և լրբութիւններուն դէմ։ Տրէյֆլսի հարցին մէջ, անողոք պետեաններէն մին էր արդարութեան
կեղծիքներու և լրբութիւններուն դէմ։ Տրէյֆլսի հարցին մէջ, անողոք պետեաններէն մին էր արդարութեան
կեղծիքներու և լրբութիւններուն դէմ։ Տրէյֆլսի հարցին մէջ, անողոք պետեաններէն մին էր արդարութեան

Aurore-ի երեք աշխատակիցները, որոնց մէկն էր պ. ԳօՏիէ. բայց վերջի րոպէին Համիդ ետ կ'ըլլէ իր փախուսքը.
«Ի մեծ ցաւ» Aurora-ի յարգելի խմբագիրներուն, որոնք կը պատրաստէին ոչ միայն արդարութեան այլև աշ-
խարհի առջև դիմակալածով ընել Մեծ Մարդասպանը քաղաքացիական արիութեան աղւոր դաս մը տալով անոր։
Ի. ԳօՏիէ, իր գրչով և իր սրտով նշիրւած է ճշմարտապէս մարդկային ազատագրութեան դատին և հարս-
տահարւած ազգերու էն ազնիւ և տաղանդաւոր պաշտպաններէն մէկն է։

Agir nous-mêmes

Au siècle de Voltaire, si nous en croyons *Candide*, les rois exilés par leurs peuples cherchaient tous un refuge à Venise. Aujourd'hui, les citoyens exilés par leurs monarques cherchent tous un asile à Genève. Les rois sans couronne allaient à Venise parce qu'on y vivait dans les plaisirs. Les citoyens sans patrie viennent à Genève parce qu'on y travaille en paix.

Il y a quelques semaines, j'ai rencontré là, dans une réunion dont je garderai le souvenir, de jeunes hommes studieux et courageux, venus de contrées diverses pour fuir la même tyrannie; nous avons mis en commun les douleurs que nous inspirent, à eux les infortunes de leur pays, à moi les égarements du mien. Je ne saurais rien faire de mieux dans ce journal que de fixer les conclusions auxquelles nous sommes arrivés.

L'Arménie et les provinces sacrifiées de l'empire ottoman ont cru trop longtemps à la sincérité de l'Europe en général, à la générosité de la France en particulier. Les événements ont fini par dissiper ces illusions. La France a déserté son rôle, ses traditions, son devoir ; l'Europe entière a manqué aux engagements de 1878 : et comme ces trahisons étaient préméditées, systématiques, la plainte des peuples abandonnés a retenti dans le désert. Il n'y a pires sourds que ceux qui *ne veulent* pas entendre. Les immenses richesses du sultan lui ont permis d'acheter dans les gouvernements, dans les Parlements, dans toute la presse d'Europe

Ի Ն Ք Ն Ե Ր Ս Գ Ո Ր Ժ Ե Ն Ք

Վօրթէրի դարուն, եթէ հաւատանք Կանտօրին, իրենց
ժողովուրդներէն աքսորւած Թագաւորները Վենետիկ
կ'ապաւինէին: Այսօր, իրենց միապետներէն վտարանդի
քաղաքացիները, բոլորն ալ, ժընկ ապաստան կը
յինտուեն: Թագազուրկ Թագաւորները Վենետիկ կ'են-
թային, որովհետեւ հոն զւարճութիւններով կ'ապրէին:
Հայրինիքէ զրկւած քաղաքացիները ժընկ կուգան.
զի հոն կրնան խաղաղօրէն աշխատիլ:

Քանի մը շաբաթ առաջ, Ժընև, ակումբի մը մէջ, որուն յիշատակը պիտի պահեմ, հանդիպեցայ ուսումնասէր և սրտոտ երիտասարդներու, որոնք միևնոյն բռնապետութիւնէն փախչելու համար այլևայլ երկիրներէ հոն եկած էին: Մենք մէկտեղ բերինք մեր ցաւու վիճտերը. անոնք՝ իրենց երկրի զգախտութիւնները, եւ իմ երկրիս մոլորութիւնները: Եւ չեմ կրնար աւելի լաւ բան ընել „Գրոշակ“ի մէջ, քան գրի առնել այն եզրակացութիւնները, որուն հասանք:

Հայաստանը և օսմանեան կայսրութեան զոհ նահանգները երկար ատեն հաւատացին Եւրօպայի անկեղծութեան ընդհանրապէս և Քրանսայի վիհանձնութեան մասնաւորապէս: Դեղլութիւնները վերջը վերջը այս պատրանքները ցրեցին: Քրանսան լքեց իր դերը, իր աւանդութիւնները, իր պարտականութիւնը. ամբողջ Եւրօպան 1878-ի յանձնառութիւնները գրեց, և որովհետեւ այս դաւաճանութիւնները կանխամտածւած, սխտեմական էին, երեսէ ձգւած ժողովուրդներու գանգատը անպատին մէջ արձագանք գտաւ: Էն գէշ խուլերը անոնք են, որոնք չեն ուզեր լսել: Սուլթանի անհուն հարստութիւնը միջոց տւաւ անոր ծախու առնելու կառավարութիւններու, խորհրդարաններու և բոլոր Եւրօ-

autant de complices qu'il en fallait pour organiser le silence ou pour perpétuer le mensonge. Les ministres et les publicistes ont trompé les nations; les nations ne demandaient pas mieux que d'être trompées, pour ménager une excuse à leur lâcheté.

Comment espérait-on les toucher? par un appel pathétique à leurs sentiments d'honneur, de justice, de solidarité humaine? Mais un vent de barbarie et d'iniquité souffle sur le vieux monde; il y a partout comme une émulation de cruauté, d'égoïsme, de fanatisme. Les sociétés occidentales semblent retourner aux ténèbres du moyen âge. Sous un très mince vernis de civilisation, des passions sauvages se déchainent. Les grands Etats lancent des armées contre les petits pour détruire leur indépendance et voler leurs richesses; les prêtres et les moines raniment les guerres de religion, préparent la renaissance de l'Inquisition, menacent du glaive et du bûcher les hérétiques, les juifs, les libres-penseurs, les athées. L'Angleterre égorge le Transvaal; les Etats-Unis s'emparent des Philippines; la Russie écrase la Finlande et s'apprête à dévorer l'Asie entière; la France dévaste l'Afrique, où ses officiers promènent le massacre, l'incendie, le viol et le trafic de la chair noire. Toutes les puissances coalisées se ruent sur la Chine pour la dépecer.

A ces gouvernements de pirates et d'assassins, à ces nations enflammées d'ardeur pour la piraterie et l'assassinat, quelles supplications adresser? Peuvent-elles demander compte au sinistre personnage de Constantinople de forfaits qu'elles ont dépassés? Peuvent-elles lui imposer le respect des traités qu'elles déchirent, des promesses qu'elles foulent aux pieds? Entre les brigands, il existe une solidarité professionnelle; Abdul-Hamid n'a rien à redouter de ses confrères.

Alors faut-il se résigner au mal?

Ou faut-il attendre un réveil de la conscience européenne, une transformation de l'âme des foules par la propagande des quelques hommes restés dignes du nom d'hommes?

Non. L'attente serait trop longue. La résignation serait trop honteuse.

Il faut agir partout sans escompter un secours du dehors, sans espérer en la magnanimité de l'Europe, sans demander même l'appui du troupeau des victimes. Les minorités ne connaissent pas assez leur force. Rien n'a été fait, dans l'histoire de l'humanité, que par des minorités résolues, tantôt sans l'aveu de la majorité, tantôt contre le gré de la majorité. Une poignée de braves peut changer le sort d'un empire.

Les Arméniens ont perdu trois cent mille des leurs en tendant la gorge au couteau: quelles batailles terribles, qui auraient secoué tout le continent, n'auraient-ils pas livrées contre leurs bourreaux, le fusil à la main, pour dix fois moins cher?

պայի ժամուկի մէջ այնքան մեղսակիցներ, որքան հարկաւոր էին լուծիւն սարքելու կամ ստուծիւնը ժշտնջենաւորելու համար: Նախարարները և հրապարակագիրները խաբեցին ազգերը: ազգերուն ուզածն ալ ատ է — խաբուի, որպէսզի իրենց վատութեան արդարացում գտնեն:

Ինչպէս կը յուսացէր անոնց սիրտը յուզել: Հոգեշարժ կոչով մը անոնց պատւին, արդարութեան, մարդկային համերաշխութեան զգացումներուն: Բայց բարբարոսութեան և անարդարութեան հով մըն է, որ կը փչէ հին աշխարհի վրայ. ամենուրեք անգթութեան, եսամոլութեան և մոլեռանդութեան մրցութիւն մը կայ: Արեւմտեան հասարակութիւնները կարծես կը վերադառնան միջին դարու խաւար-աղջամուղջին: Քաղաքակրթութեան բարակուկ փայլի մը տակ վայրենի կիրքեր կը գոռգռան: Մեծ պետութիւնները իրենց բանակները պղտիկներուն դէմ կը յարձակեն անոնց անկախութիւնը ջնջելու և անոնց հարստութիւնները գողնալու համար. քահանաները և վարդապետները կրօնական պատերազմը կը բորբոքեն, հաւատաքննութեան վերածնութիւնը կը պատրաստեն, կրօնական սուրով և կրակով հերիտիկոսներուն, հրէաներուն, ազատախոհներուն, անասուածներուն: Անգլիան կը փողոտէ Թրանսվալը, Միացեալ-Նահանգները Ֆիլիպինները կը գրաւեն. Ռուսիան կը ձգմէ Ֆինլանտան և կը պատրաստուի լափել ամբողջ Ասիան. Ֆրանսան քարքանդ կընէ Ափրիկէն, ուր անոր սպաները կը տարածեն կոտորած և հրկիզում, լլկանք և սև մսի առուծախ: Բոլոր տէրութիւնները միաբանած շինաստանի վրայ կը քալեն զանի փարատելու համար:

Ինչ աղաչանք պաղատանք ուղղել այս ծովահէն ու մարդասպան կառավարութիւններուն, և ծովահէնութեան ու մարդասպանութեան համար բոցավառած ազգերուն. կրնա՞ն հաշիւ պահանջել անոնք Պոլսոյ դէմ անձնաւորութենէն, այն հղեռնագործութիւններուն համար, որը իրենք գերազանցած են: Կրնա՞ն անոր յարգել տալ այն դաշնագիրները, որը իրենք կը խզտեն, այն խոստումները, որը իրենք ոտնակոխ կընեն: Աւազակներու մէջ արհեստակից համերաշխութիւն մը կայ. Ապգիւլ Համիդ վախնալու բան չունի իր եղբայրակիցներէն:

Պէտք է ուրեմն համակերպիլ չարիքին:

Պէտք է սպասել Եւրոպայի գիտակցութեան զարթոնումին և մարդ ըսելու արժանի քանի մը անձերու պրօպանդանդով ժողովուրդներու հոգիին կերպարանափոխման մը:

Չէ: Սպասուած երկար կըլլայ. համակերպութիւնը շատ ամօթալի:

Պէտք է գործել ամենուրեք՝ առանց դրսէն օգնութեան մը սպասելու, առանց յուսալու Եւրոպայի մեծաստութեան վրայ, նոյնիսկ առանց զոհերու հօտին թեթիկութեամբ հայցելու: Փորձամասնութիւնները իրենց ուժը բաւականին չեն ճանչնար: Մարդկային պատմութեան մէջ ինչ որ եղած է՝ խիզախ փորձամասնութիւններն են ըրած, մերթ առանց մեծամասնութեան հաճութեան, մերթ անոր կամքին հակառակ: Բուռ մը քաջեր կրնան կայսրութեան մը ճակատագիրը փոխել:

Հայերը իրենցմէ երեք հարիւր հազար հոգի կորնցուցին վիզերնին դանակին երկնցնելով. Եւրոպան

La mort inutile est une mort imbécile. D'abord, il faut tâcher que ce soit l'autre qui meure. Du moins, il faut mourir utilement. Quelques vies humaines sacrifiées à propos sauveraient des peuples entiers. Quelques coups vigoureux, frappés aux bons endroits, créeraient des situations nouvelles, des circonstances favorables, des combinaisons d'événements fertiles.

Eclairer la conscience et l'intelligence des peuples, c'est bien; travailler en vue de résultats qui pourront être appréciés dans trois générations ou dans trois siècles, c'est très bien. Mais la vie est courte, et nous voulons voir quelque chose de nouveau de notre vivant. Quand on aura métamorphosé les individus, un par un, l'humanité sera nécessairement métamorphosée dans son ensemble... à condition qu'un courant de réaction ne balaye pas en vingt ans les lents progrès de tout un siècle. Mais si l'on changeait d'abord le milieu, les individus changeraient plus vite.

Créer des situations nouvelles, déterminer des combinaisons d'événements fertiles: c'est proprement l'œuvre des révolutionnaires.

Qu'il s'agisse d'un gouvernement, ou du « concert européen », ou d'un simple particulier qui ne veut pas marcher dans une certaine voie, on peut essayer de le convaincre; on peut aussi le placer en présence de faits qui le contraignent. Le second moyen est plus sûr que le premier.

Ces considérations risqueraient de paraître obscures aux lecteurs de la rue; je suppose qu'elles paraîtront claires aux camarades qui ont levé leur verre avec moi « à la Révolution! »

Urbain GOHIER.

AOÛT 1900,
Paris.

Կղզեցնող ի՞նչ ահաւոր պատերազմ կարող էին մղել անոնք, հրացանը ձեռքերին, տասնապատիկ նւազ արժէք ունեցող իրենց դահիճներուն դէմ:

Անոգուտ մահը անմիտ մահ է: Նախ պէտք է աշխատիլ որ մեռնողը ուրիշը ըլլայ Գոնէ պէտք է օգտակարապէս մեռնիլ: Պարագային զոհած քանի մը մարդկային կեանքեր. ամբողջ ժողովուրդներ կրնան փրկել. քանի մը կորովի հարւածներ, աղւոր տեղին զարնւած, կըստեղծեն նոր հանգամանքներ, նպաստաւոր պարագաներ, բարեբեր եղելութիւններու զուգադիպութիւններ:

Լուսաւորիլ ժողովուրդներու գիտակցութիւնը և միտքը՝ լաւ բան է. աշխատիլ երեք սերունդ երեք դար վերջը գնահատելիք արդիւններուն համար՝ շատ լաւ բան է: Սակայն կեանքը կարճ է և մենք մեր կենդանութեանը կ'ուզենք նոր բան մը տեսնել: Երբ անհատները մէկիկ մէկիկ այլափոխին, մարդկութիւնն ալ, իհարկէ, իր ամբողջութեան մէջ կ'այլափոխուի... պայմանով որ յետադիմական հոսանք մը դարու մը յամրաբայլ յառաջդիմութիւնը քսան տարւան մէջ չաւէ տանի: Բայց եթէ փոխի միջավայրը, անհատները աւելի շուտ կը փոխուին:

Ստեղծել նորնոր հանգամանքներ, որոշագծել արգասաւոր պատահարներու զուգորդութիւններ—իսկապէս աս է յեղափոխականներու գործը:

Ըլայ պարզ կառավարութիւն մը, «եւրօպական կոնսերւադ» թէ մասնաւոր մէկը, որ չուզեր քալել որոշ ճամբէ մը, կարելի է փորձել զանի համոզել. կարելի է նաև զինքը բռնազօր իրողութիւններու դէմ դիմաց դնել երկրորդ միջոցը առաջինէն աւելի ապահով է: Գուցէ այս խորհրդածութիւնները փողոցի ընթերցողներուն խրթին երևան. ես կ'ենթադրեմ, որ պարզ պիտի երևան այն ընկերներուն, որոնք իրենց բաժակը իմիս հետ բարձրացուցին «Յեղափոխութեան»:

ԻՌԻՔԷՆ ԳՕՀԻԷ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1900
Փարիզ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՉԱՐԻՔ

I

Մենք թոյլ էինք անցեալ յեղափոխական կուրի ընթացքում, մենք զօրեղ չէինք և այժմ: Զանազան կարգի, զանազան բնագոյնի հայեր, ընդունելով միեւնոյն երկույթը իբր փաստ, տարբեր բացատրութիւններ են տալիս դրան:

«Ամբոխային տրամաբանութիւն» վերնագիրը կրող յօդւածների մէջ մենք արդէն խօսել ենք այդ բացատրութիւններից մի քանիսի մասին: Նոյն յօդւածներում, ցոյց ենք տուել նաև երկու տեսակի պատճառներ, որոնք կարող են որոշ չափով լուսաբանել մեր ներկայ թուլութիւնը:

Բայց այս երկու պայմաններից դուրս՝ կան և ուրիշ պատճառներ, որոնք նոյնպէս ինկատի պէտք է առնեն ներկայ հարցը աւելի լաւ լուսաբանելու համար:

Գրանցից մէկը, որի վրայ այժմ մանաւանդ մենք մտադիր ենք կանգ առնել—դա միջավայրի անհրաժեշտ խնդիրն է, որի շնորհիւ ամեն-մի հոսանք միշտ իր արտայայտութիւններում այլափոխուում, այս կամ այն ուժը, այս կամ այն գոյնն է ստանում: Համամարդկային ընդհանուր օրէնքները անկարող են դեռ բացատրել բոլոր այն երևոյթները, որոնք տեղի ունեցան կամ դժբախտաբար տեղի չունեցան մեր շարժման մէջ: Այդ նպատակին հասնելու համար մենք պէտք է վերցնենք նաև հայկական այն ուրոյն միջոցը որ տը, զուտ ազգային մեր այն նկարագիրը, որի պայմաններում պէտք է զարգանար մեր շարժումը:

Չկայ մարդկային պատմութեան մէջ շրջան, որ նախապատրաստած չլինէր նախորդ շրջանում կամ շրջաններում: Լաւը կամ վատը յայտնի ժամանակում, մանաւանդ երբ դրանք արտայայտուում են աչքի ընկնող, խոշոր ճաւաղներով, անշուշտ ունեն նախորդ անցեալում

իրենց որոշ արժանեքը, և ուրբան լաւը, գրականը պէտք է նկատուի անհրաժեշտ արդիւնք-վարձատրութիւն արժանաւոր անցեալի, նոյնքան էլ վատը, բացասականը պէտք է համարուի բնական արդիւնք-պատիժ յանցաւոր անցեալի: Այդպէս, օրինակ միապետական ռէժիմի սահմանափակում կամ կատարեալ կործանում, ստրուկների ազատութիւն, բնորոշական սկզբունք, ընդհանուր ժողովրդական ձայնատուութիւն, գիտութիւնների ծաղկում և այլ բարեբեր քաղաքակրթական երևոյթները պատրաստուել են երկար ժամանակների ընթացքում: Նոյնպէս և բացասականները. Հռոմէական կայսրութիւնը վերջացաւ 475 թւին, բայց ամենքին յայտնի է, որ նրա անկումը արդէն փաստ էր Թէոօօրօսի օրերից, իսկ այդ օրերը իրենց ծնունդն առին դեռ քրիստոնէութեան առաջին տարիներում: Վաղի գուլաների և ներօնների հետ: Բիւզանդիոնը ընկաւ 1453 թւին, Վոստանդին Պալէօլօգի օրով, բայց ով չգիտէ, որ այդ կայսրութիւնը արդէն իր կեանքի կէսից թերւում էր շարունակ դէպի անկում: Փրանսիական միապետութիւնը խորտակեց Լիւդօվիկօս XVI-ի օրով, բայց մենք գիտենք, որ Լիւդօվիկօսը անձամբ ոչ մի մեղք չունէր նախկին ռէժիմի վատութեան մէջ և նոյնիսկ, իբր անձնաւորութիւն, ինչպէս և Վոստանդին Պալէօլօգը, վատ մարդ չէր:

Չունենք և մենք մեր անցեալում այնպիսի գործօններ, որոնք կարող էին մեծ նշանակութիւն ունենալ այսօրւայ մեր թուրքութեան, այսօրւայ մեր դժբախտութեան փաստում:

«Հայ հեղինակի պարտականութիւնն է — ասում էր Ստեփաննոս Նազարեանը 1860 թւին — այսօր ցուցանել անաչառապէս, թէ հայոց ներկայ, այժմեան դրութիւնը չէ մի պատահական բան, մի անիրաւ ընթացք բաղդի կողմից դէպի Հայկի ուղիքը, այլ մի հարկաւոր հետեւանք նոցա թող և աննշան պատմական կեանքի, նոցա անքաղաքադէտ կառավարութեան... նոցա կործանիչ անմիաբանութեան, այնպիսի միջոցներով, երբ հայրենիքը պահպանելու համար պիտոյ է լռելին և պապանձելին առանձնական ախտերը, և հայրենիքի պահպանութիւնը պիտոյ է լինել միակ օրէնստու առաջնորդը և միակ նպատակը իւրաքանչիւր մասնաւորի առանձնապէս և ամէնեղան ընդհանրապէս: Ուր հարկաւոր է եղել միաբանութեամբ դործ դնելու թշնամու դէմ քաղաքական առաքինութիւններ, հայերը՝ անձնական շահը վերադառնելով ընդհանուրից, կործանուել են ինքեանք իւրեանց մէջ... Եթէ կան ազգի հոգու մէջ միքանի կայծեր կենդանութեան, թող ազգի բարեմիտքը, ձեռք ու սիրտ տւած միմեանց, զարթեցնեն ու բոքորեն դրանց (կայծերը). ապա թէ ոչ, անտարակոյս է, որ շատակեր կռուողը կուտէ և կը մաշէ մեզ իրբեւ անպիտանացած որդիք ժամանակի»:

Եւ սկսեցին «ազգի» բարեմիտքը զարթեցնել և բորբոքել ազգի հոգու մէջ եղած կենդանութեան կայծերը: Այդ «բարեմիտներն» էին՝ ինքը Նազարեանը, Միքայէլ Նալբանդեանը, Գաւառ-Քաթիպա, Բաֆֆի, Արծրունի — մեր վերջին երկու սերունդի ամենախոշոր

աստղերը: Սակայն, ինչպէս հրեղէն խօսքերի այդ տիտանները իրենց գործունէութեան շրջանում երբեք չմոռացան այն միջավայրը, որի հետ գործ ունէին, նոյնպէս և նրանց հարազատ յաջորդ՝ հրեղէն գործերի հեղինակ յեղափոխական երիտասարդութիւնը՝ չպէտք է անտես առնէ այն որոշ պահասութիւնները, որոնց կնիքը կրում է մեր տխուր անցեալը:

1862 թւին՝ նոյն Նազարեանցը գրում էր.

«Մեր հայերը ասիական լուսնակալութեան տակ — ինչպէս նոյն պայմանների մէջ սովոր է պատահել նոյն բանը ամենայն ազգերի — ուսել են միմիայն խորամանկութիւն և խարդախութիւն... երբեք մտաբերել չեն դոքա թէ միաբանութեամբ կարողացած կը լինէին իւրեանց հասարակաց թշուառութիւնը լինելուցնել: Այսպէս յառաջացել է մեր մէջ այն առանձնութեան հոգին, այն անախճ բարքը, այն կոպտ անձնապաշտութիւնը, որ չէ թողում հայերի մէջ գոյանալու մի ընկերական բան, մի հասարակօգուտ ձեռնարկութիւն»:

«Լեռնի Վշտի» հեղինակ Սմբատ Շահազիզեանը՝ բերելով Նազարեանցի այս խօսքերը իր «Հրապարակախօս Չայնի» մէջ (երես 218), աւելացնում է իր կողմից —

«Եթէ միմիայն զարկում են, միւսը փոխանակ օղնական լինելու իւր ընկերին, փախչում է»... Երեւի, մեր ազգը, երկար տարուբերելով ասիական լծի տակ, կորցրել է և իր գեղեցիկ յատկութիւններից շատերը. հայոց ազգի որդիքը, սկզբում հանդիսացած հերոսական քաջութեամբ և հայրենասիրական օրինակներով, այնքան նեղութիւն են քաշել օտարից, որ այժմ ալեւս չեն կարող արծարծել իրենց սրբատու առաջի աշխույժը ու արիականութիւնը: Այդ անբնական դրութիւնը, որի մէջ գտնուում է հայը, յառաջ է բերել նրա համար և շատ չարայաջող հանգամանքներ, որպիսի են, մտերմաբար ծառայել օտարին, օտարի առաջ երկչու նապաստակ դառնալ, իսկ իւր խեղճ եզրօր համար հայակերպ գազան օտարինը պաշտօնանել և իւրը կործանել: Եթէ այդ տեսակ գատուութիւնը միայն իմ գրչի պտուղը լինէր, ես վերջիվերջոյ կը փոշմանէի և կը ձգէի գլուխս տողերս: Բայց տարբախտաբար բոլոր ազգապէտ հեղինակները նոյն բանն են վկայում և սարսափելի ֆակտերով իրենց առածը հաստատում»:

Բաֆֆին — իհարկէ անկախ Նազարեանցի շեշտած «կայծերից» — նոյնիսկ «կայծեր» էլ անւանեց իր հոգաւոր գրածքներից մէկը, բայց ահա ինչ ենք կարդում այդ վէպի 323-325 երեսներում.

«Տխուր է մեր անցեալը, և մեր ներկայ կեանքը անցեալի շարունակութիւնն է: Ես շատ տեղեր եմ ման եկել, շատ երկիրներ եմ տեսել, բայց ոչ մի ազգ չեմ տեսել, որ հայի նման լինէր... Որտեղ երկու տուն հայեր կան, նրանց մէջ չորս կուսակցութիւն կայ: Անմիաբանութիւնը վաղեմի ժամանակներից մեր ազգի կեանքի մէջ այն ուսող, մաշող ցեղն է եղել, որ ժառանգաբար անցել է մեզ, և որ ուսուցել է ազգային մարմինը: Մեր պատմութեան մէջ կարող էք տեսնել հազարաւոր օրինակներ, մասնաւոր այն դարերում, երբ պարսիկները, յոյները, արաբացիները, սելջուկները և մոնղոլական զանազան ցեղեր կրակով և արիւնով ոչնչացնում էին Հայաստանը... Թուրքերի մէջ արդէն առած է դարձել ասիւլ «գեւաւտութիւն» կոչւողը չեն միանայ», որ կը նշանակէ, թէ հայերի միջ միաբանութիւն չէ կարող կազմել: Յաւալի է մի այսպիսի կարծիքը, եւ աւելի

ցաւալի է. որ նա ուղիղ է. . . Հայը սիրելի է մասնիկ է, վրէժխնդիր է այն անարգանքի դէմ, որ նա կրում է մի այլ հայից, Բայց եթէ նոյն անարգանքը նա ստանում է տաճիկից, քուրդից, մի խօսքով՝ օտարից, նա ամենայն խոնարհութեամբ համբերում է»:

Գամառ-Քաթիպայի—այդ հայկական Ադամանտո Վորսիսի—խոշոր ամբաստանութիւնները հայերի հասարակական ախտերի մասին ոչ միայն ծանօթ են բոլորին, այլև յաճախ մեր «ազգասիրութեան» բողոքներին երգում են առանց խղճահարութեան:

Գրիգոր Արծրունու հայեացքները հայի ցեղական յատկութիւնների վրայ նորնպէս յայտնի են ամենքին: Մենք բերենք այդ հայեացքների մի ամենամեղմ նմուշը, որ կարգում ենք նրա «Տաճկահայերի անտեսական դրութիւնը» գրքոյի մէջ:

«Հայը ունի եւ խոշոր պակասութիւններ իր մեծ արժանաւորութիւնների հետ միասին—անմիաբանութիւն, անհաշտ ոգի, սխալ, նախանձ. բայց դրանք բոլորն էլ զարեւոր ստրկութեան հետեւանք են մահմաական տիրապետութեան տակ: Ազատութիւնը չէ կարելի սովորել ստրկութեան մէջ. միայն ազատութիւնն է վարժեցնում ազատութեան»:

«Հայերի առաքինութիւնները խաղաղ ժամանակի առաքինութիւններ են, իսկ ախտերը հետեւանք այն ճնշման, որին նրանք ենթակա են», — ասել է Բայրօնը, կարծես ուզենալով շեշտել, որ հայերը զուրկ են առաջադիմ օրերում պահանջող առաքինութիւններից:

Այս վերջին միտքը աւելի որոշ կերպով արտայայտւած ենք գտնում երկու գրքոյքներում, որոնք պատկանում են մէկը՝ հրէատեաց և իսլամատեաց մի ֆրանսիացու, Կիմօն անունով, իսկ միւսը ֆրանսիական մի սպայի՝ Կոմս Զօլէ անունով:

Կիմօնը իր *La pathologie de l'Islam* գրքի 205 երեսում ասում է.

«Այսօր երկար չըջանի այն ճնշումներից յետոյ, որոնց ենթակա են եղել հայերը. այն ծանր ստրկական տանջանքներից յետոյ, որոնց նրանք բռնադատւած են եղել, — հայերի հին յատկութիւններից մի քանիսը կորչել, ոչնչացել, անհետացել են: Օրինակ, նրանց համար օտար են ռազմական զբաղում, պատերազմական հակումներ, մարտական ոգի, վիճալարժեքների սովորութիւն, յարձակման բնագոյ, յաղթութեան բերկրանք: Նրանք կորցրել են — ինչ որ շատ վտանգաւոր է — նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան ըզրացումները»:

Զօլէն *Arménie, Kurdistan et Mésopotamie* իր ճանապարհորդական նկատողութիւններում յաճախ վերաւորիչ լեզուով է խօսում հայերի մասին, և մենք կը բաւականանանք մի քաղաքով միայն (եր. 86):

Յիշելով, որ նեստորականները, սիւրիացիք և Լիբանանի մարօնիտները՝ աւելի սակաւաթիւ լինելով, կէսանկախութիւն են ձեռք բերել Զօլէն շարունակում է.

«Հայերը աւելի բազմաթիւ են, աւելի հարուստ, աւելի նեցուկներ ունին, բայց չեն հասել. . . ոչ մի բանի. նրանց պակասում է պատերազմական ոգին,

սպառնալից զբաղմունքը, որ կարող էին պահպանել նրանք»:

Հայ յեղափոխական շարժումը իր գիտակցական զոհերով, իր հերոսական կռիւներով, իր նահատակներով, — իհարկէ մաքրեց հայի ծակաւոր մի խոշոր մասը այն սարսափելի անարգանքի, որ դրօշմել էր նրա վրայ բարոյապէս մաշող, քայքայող, անողորմ պատմական անցեալը: Այդ ճիշդ է, և դրա մասին այլևս խօսք չէ կարող լինել: Բայց արդարադատ լինելու համար չմոռանանք նաև, որ վերոյիշեալ հեղինակները, շեշտելով հայի ցեղական կորստաբեր պակասութիւնները, չեն մոռաւում նաև նրա արժանաւորութիւնները — նրա կուրաբան հակումները, նրա մտաւոր ընդունակութիւնները և տոկունութիւնը, որոնց շնորհիւ՝ դարերի ընթացքում մի բռնակալից միւսի ճանկը ընկնելով, տանելով իր վրայ յոյների և պարսիկների փոխադարձ կռիւների ամբողջ ծանրութիւնը, յօշոտւելով հռոմայեցիներից, արաբներից, թաթարներից և տաճիկներից, — հայ ժողովուրդը այնուամենայնիւ կարողացել է պահպանել իր ազգային ինքնությունը: Ինչ վերաբերում է յատկապէս հայ հեղինակներին՝ չէ՞ որ թէկուզ միայն հէնց իրենց՝ այդ հեղինակների՝ գոյութիւնը, նրանց մաքուր գործունէութիւնը, նրանց բարոյական բարձր գիտակցութիւնը, նրանց հրաբխային հոգիները — արդէն մի-մի խոշոր ապացոյցներ էին, որ հայութիւնը գեւաւս բուրդով ընկած չէ: Չէ՞ որ եթէ նրանք արժանի չհամարէին հայ ժողովուրդը մի աւելի լաւ դրութեան, եթէ չպաշտէին այդ ազգը իրենց սրտի խորքում և, որ գլխաւորն է, չհաւատային հայութեան լաւագոյն ապագային, նրանք չէին էլ այրել-տանջել նրա ցաւերով, չէին էլ տալ իրենց ամբողջ հոգին այդ ժողովուրդի վերածնման գործին, չէին էլ ամենայն ժամ հրաւիրի՝ «Թող այսօր — ինչպէս ասում էր Նազարեանցը — մեր ազնիւ եղբարքը, իւրեանց անձնական ախտերը վեհանքութեամբ զոհ բերելով հայրենիքի սուրբ սեղանի վրայ, դառնան մի կամք, մի հոգի, մի սիրտ հայկական աւերակ տուէնը շինելու համար»:

Նոյն դրութեան մէջ պէտք է զգան իրենց ներկայումս և հայ յեղափոխականները, որոնց քործը այսօր դժարացնում է սաստկապէս ոչ միայն ահարկու թշնամին, որի օրերը սակայն հաշւած են, ոչ նոյնիսկ քաղաքական դաւաճան հանգամանքները, որոնք տեւական չեն կարող լինել, — այլ պակասութիւնը, թուլութիւնը այն ազգային հարկաւոր են հայկական աւերակ տուէնը շինելու համար: Չմոռանանք, որ այն օրից, երբ «Հիւսիսափայլը» հնչեցնում էր հայերի ականջին մի ութ երան իր կոչը, շատ ժամանակ անցաւ և թէև հայութեան հաւաքական գիտակցութիւնը առաջադիմեց ու ծաւալեց, բայց դրա համեմատ՝ անողորմ պայմանների շնորհիւ՝ շատացան, խստացան նաև մեր օրերի պահանջները. . .

Եւ երբ սառնարիւնութեամբ դիտում էք դուք՝ թէ ինչ է ներկայացնում ընդհանուր առմամբ հայկական կեանքը մի այնպիսի կրիտական րոպէում, ուր մեզ կոտորում են չտեսնած ու չլուած չափերով, երբ տեսնում էք, քանի-քանի՝ գործեր—նոյնիսկ անպայման ապահով իրենց անմիջական արդիւնքների տեսակետից— չեն ձեռնարկել և չեն ձեռնարկում այսպիսի մի ճգնաժամում միմիայն միջոցների կամ մարդկանց պակասութեան պատճառով, երբ միաժամանակ նկատում էք, թէ որքան վնասակար, այլանդակ, քայքայիչ երևոյթներ են տեղի ունեցել և ունենում են շուրջներդ, երբ վերջապէս պատկերացնում էք ձեր աչքի առաջ այն պարզ ճանապարհները, որոնց վրայ մի քանի իրար յարակից բռն ջանքեր գուցէ բաւական լինէին մեր ապագան յաւիտեան ապահովելու համար, — այն ժամանակ կամայականաբար անդրադառնում էք անիծեալ մեր անցեալին, որի պատւաստած սև արիւնը անկասկած դեռ ամբողջովին չէ կորցրել իր աւերիչ ուժը մեր երակներում:

ՀԱՅԴՈՒԿԻ ԵՐԳԵՐԻՅ

III

Ինձ տեղ տւէք, Սիրիան սարե՛ր,
Բռնաւորի լուծն եմ թողեր.
Ազատութիւնս՝ արնով գնած,
Պահէք ձեր ծոցն, ազատ սարե՛ր:

Մասսից ազատ, Մասսից բարձր ես,
Աշխարհից թանկ, ազատութիւն.
Կեանքի սէրն ես, կեանքի տէրն ես,
Արծաւի պէս բարձր ես թռնում:

Ազատ օրում, ազատ հովում
Արծաւի պէս ազատ կ'ըլնիմ.
Բաց թւերս թափ-ծափ տալով
Ախպրանցս քով կը թռնիմ:

Հայ ախպրանք, ձեր ժանգ շղթան
Իմ երկաթէ սուր կտուցով
Ես կը կըտցեմ, կը քրքրեմ,
Մէկտեղ կ'երգենք ազատ կրօնով —

— «Ազատութիւն, ազատութիւն,
Կեանքի արեւ ազատութիւն,
Մասսից ազատ, արծաւից ազատ,
Աշխարհի տէր ազատութիւն,

«Արծաւի պէս բարձր ես թռնում,
Մասսից բարձր ազատութիւն.
Դու, կեանքից վեր, դու լոյս-արեւ,
Ազատութիւն, ազատութիւն»...

ՀԱՅ-ԳՈՒՍԱՆ

ՀԵՌԱԿԻՄ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԻՋԱԳԱՅԻՆ ԿՕՆԳՐԵՍԻՆ

«Դրօշակի» խմբագրութիւնը օգոստոսի 2-ին հետևեալ հեռագիրը ուղղեց Մամուլի միջազգային կոնգրէսին, որ տեղի ունեցաւ փարիզում օգոստոսի 1-ից մինչեւ 4-ը:

«Հայոց Դրօշակ» լրագրի խմբագրութիւնը, որ հայրենիքից տարագրւած՝ ութ տարուց իվեր ապաստանել է ազատ Հելվէտիայում, մատուցանում է մամուլի միջազգային կոնգրէսին իր շնորհաւորութիւնները:

«Ողջոյն գրէին և գրչի մարդոց—ողջոյն դաւակներից այն ազգի, որ անթիւ վշտեր ունի, բայց հայրենիքում գրիչ չունի: Այդ ազգի դժբախտ հայրենիքը — աւերւած Հայաստանը — անծանօթ է: Արեան այն գետերը, որոնք հեղեղեցին մեր հայրենիքը, նորագոյն ժամանակի այն բուրգերը, որոնք կազմեցին 300,000 նահատակների դիակներից, ձեր առաջն են: Երեւի ձեր ժողովի դահլիճում նոյնիսկ փոքրածիւ չեն այն ազնիւ հոգիները, որոնք իրենց գրչով ամբողջ աշխարհի առաջ պատկերացրին չտեսնած հայկական կոտորածները: 22 տարի է արդէն — այս էլ դուք լաւ գիտէք — որ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդւածով, ինչպէս նաև յետոյ՝ 1895 թվի բարենորոգումների ծրագրով՝ վեց պետութիւնների հանդիսաւոր կերպով ստանձնած հովանաւորութիւնը մնում է ապարդիւն, նոյնիսկ խրատուսիչ սուլթանական կառավարութեան համար: Եւ այսօր, 1895-96 թվականների սոսկալի գէպքերից յետոյ, խաղաղութիւն չէ, որ տիրում է Հայաստանում, այլ արհեստական սով, ստիպողական գաղթականութիւն, բռնի կրօնափոխութիւն, մասնակի կոտորածներ և զարհուրելի ճնշումների հազարաւոր տեսակներ, որոնք ծառայում են միևնոյն նպատակին — ջնջել հայութիւնը:

«Այս ծանր վիճակում, երբ եւրոպական վեց մեծ պետութիւնները բացայայտ կերպով թողել են մի մարտիրոս ժողովուրդ արեւելեան բռնութեան ճանկերում, մենք ուզում ենք հաւատալ, որ գոնէ բարոյական այն մեծ ուժը, որ եթերորդ մեծ պետութեան անունն է կրում և որի ներկայացուցիչն է ներկայ կոնգրէսը, իր ձեռքը կառնի հայկական դատը՝ իբրև մարդկային ամենատարրական իրաւունքների պաշտպանութեան հարց, թող չտալով որ 20-րդ դարի շէմքը արատաւորի մի կուլտուրական ժողովրդի բռնաւոր սպանւածովը»:

Սոյն հեռագիրը, որի պատճէնը ուղարկեցինք միաժամանակ ֆարիզի լրագիրներէն Aurore-ին, եւ Զեյ-ցերիոյ Genevois լրագրին, արտասուեցաւ նաեւ բազմաթիւ եւրոպական ուրիշ օրագիրներու մէջ, որոնց մեծ մասը համակրական տողեր կցած էր: Սակայն ամենազինաւորը, հեռագրի ընթերցումը, կոնգրէսի մէջ տեղի չունեցաւ, եւ կրտսասէինք այդ տարօրինակ երեւոյթի պատճառին, երբ Անվէրս (Պեճիգա) հրատարակող Matin օրաթերթի օգոստոս 16-ի համարին մէջ («հեռագրի մի պատմութիւն») վերնադրով առաջնորդողի մը մէջ այդ մութ կէտը լուսաբանող յօդւած մը կարդացինք: Այդ յօդւածը գրած է իր աշխատակիցներէն Marcus, որ իբր ներկայացուցիչ անդամ եւ ականատես կը պատմէ իաշնակցութեան կողմէն Մամուլի միջազգային ժողովին ղրկած հեռագրին ողիսականը:

Ահա թէ ինչպէս եղած է:

«Համաժողովի նիստերէն մէկուն մէջ կըսէ պ. Մարկիւս, նախագահ Զինկէր, գիւանին մէջ ինծի տւաւ այս վշտառիթ յիշատակագիրը, վրան աչք մը նետելէ ետք, կը պատրաստէի բարձրէն կարգաւ երբ զգացի որ մէկը

ուժով մը վերարկուիս փէշէն կը քաշէր: Զինկէն էր, որ նախագահական աթոռին վրայէն ծռած, գերման պատգամաւորի մը ետեւէն, խօսքս բերանս կը ձգէր:

— Ծօ, ի՞նչ կընէք, ըսաւ ինծի, շշմած դէմքով: Է՞ք գիտեր որ մեր կանոնագրութիւնը կ'արգիլէ մեզի քաղաքականութիւնով զբաղիլ և երկիրներու ներքին գործերուն միջամտել: Ես աս հեռագիրը ձեզի տւի որպէսզի ծանօթանալիք և քովինիդ տայիք: Աս լուրը համաժողովէն դուրս ելելու չէ:

— Քաղաքականութեան խնդիր չկայ հոս, ըսի, փորձելով իրաւի կապել, այլ մարդասիրութեան:

Ձեռք կրնար անգիտակ պահել այս հեռագիրը մամուլի անդամներէն, որոնց ուղարկած են մեր հայ եղբայրակիցները յանուն բռնաբարւած և աւերաքանդ Հայաստանի:

— Հապա՛, ըրաւ Զինկէր, հայերէն ետքը պիտի ունենանք բօլշեւիցիները, իռլանտացիները, ֆինլանտացիները և թերեւս իտալացի «իռէտանդիստ»ներն ալ: Կիսատ ձգէ հեռագիրը, հաւատա ինծի, մենք հոս հարըստահարւած ժողովուրդներու փաստաբան չենք կարգւած. մենք շատ գործեր ունինք կատարելու... մենք «պարկիշտ մարդիկ» ենք, որոնք իրենց գործերը ընտանօրէն կը վարեն:

Ինծի կը մնար գլուխ ծռել և հեռագիրը քովինիս տւի: — Ոչ սակայն ինքնիրենս առանց բանի մը վերապահումներ ընելու, որովհետեւ ինծի կը թւէր թէ տարբերութիւն պէտք է գնել իրենց հպատակ ժողովուրդները նեղօրին ձգող կարգ մը պետութիւններու գործածած եղանակներուն՝ թէկուզ ցարի կառավարութիւնը բօլշեւիցիներուն կամ ֆինլանտացիներուն նկատմամբ և դահիճ Արգիւլ Համդիի հպատակներուն միջև, երբ խնդիրը հայոց մասին է: Աս դժբախտ ցեղը միշտ ամէն տեսակ դժարութիւններու զարնեցաւ, որոնց գլխաւորներն են տէրութիւններու նախանձը արեւելեան հարցի կարգադրութեան մէջ և Եւրօպայի դրամատէրներուն Թիւրքիյ գործերուն մէջ դրած անհուն շահերը:

Այս պաղատարին կոչերը չպիտի լսւին և այս տառապանքները վերջ պիտի գտնեն, անշուշտ, երբ իր դահիճները վերջնապէս բնաջինջ ընեն զան՝...

Պ. Մարկիւս կը վերջայնէ սապէս.

«Կը մտածէի հայոց վրայ կարգալով իրենց հայրենիքին մէջ նոր կոտորածներ գուժող հեռագիրները. միւս կողմէն յիշողութեանս մէջ կուգար հեռագրին պատմութիւնը, զոր, իրենց ազգային պահանջներու օրհանը — ա՛հ, որքա՛ն արդար և ցնորատանջ անոնց համար, որոնք արդարութեան և գթութեան համար զօրեղ սիրտ չունին — ուղարկած էր մամուլի ժողովին: Եթէ այս վերջի բացատրութիւնը, որ իրեն համար վերապահեցաւ, օրաթերթի մը ազատ սիւնակներուն միջոցով հասնի մինչև մեր հայ եղբայրակցին, աղէկ՛»:

Պ. Մարկիւսի զգայուն եւ մարդասէր ձայնը հասաւ մեր ականջին: Որքան մեր համակրական բռնող զգացումները կը յայտնենք մամուլի ազնիւ ներկայացուցիչներուն այնքան մեր անսահման պիպանքը այն անձ նաւորութեան, որոնք իրենց շարքերուն մէջ ունին մարդկային իրաւունքներու թարգման հանգիստացող մամուլը՝ կեղծիքի, խաբկարայութեան եւ չանգործութեան դիմակ ընող Զինկէրի պէս տխուր դերակատարներ:

Թ Ղ Թ Ա Կ Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ

(Շարունակութիւն)

Պետերբուրգ, 2 մայիս

Դառնանք բուն Կովկասին:

Իշխան Վարանցովի փոխարքայութեան ժամանակ էր, որ լոյս տեսաւ հայոց առաջին լրագիրը Թիֆլիսում, աւելի քան կէս դար առաջ: Դա այն ժամանակ էր, որ Կովկասը հազիւ անցած պատերազմական շրջանը, պատրաստուում էր ոտք դնելու երկրորդ՝ այն է խաղաղ զարգացման շրջանի մէջ: Փոխարքան իբր ընդունակ մարդ՝ շատ լաւ հասկանում էր, որ ռուսաց լեզուն կատարելապէս անծանօթ տեղական ժողովուրդի մէջ՝ մայրենի լեզուով տպագրուող լրագիրը և գիրքը մի անհրաժեշտ միջոց է թէ՛ քաղաքակրթական մտքի տարածելու և թէ՛ երկիրը ամբողջ պետութեան հետ կապելու համար: Եւ նա ոչ միայն թոյլ տւեց, այլ ուղղակի քաջալերեց այդ գործը: Վարանցովի դպրոցին պատկանող մարդիկ այնքան լայն հայեացքներ գուցէ չունէին, որ խոստովանէին թէ կուլտուրական մի այնպիսի ազգ, ինչպէս է հայոց ազգը, ամենայն իրաւամբ կարող է ունենալ իր մայրենի գրական լեզուն և յատուկ գրականութիւն՝ այդ լեզուով բայց նրանք այնքան հեռատես ադամիւնիստ օրէնք էին, որ լաւ ըմբռնում էին, թէ քանի ռուսաց լեզուն չի տարածւել երկրի մէջ, տեղական լեզուները պէտք է դարձնել այն միջոցը, որով տարածւում է թէ՛ պետական և թէ՛ քաղաքակրթական ուժէ գաղափար:

Հուսով կը լրանայ մի ամբողջ դար այն օրից, երբ ռուսաց տիրապետութիւնը հաստատուեց Կովկասի գլխաւոր մասերում, բայց և այնպէս դեռ այսօր էլ ռուսաց լեզուն ժողովրդական մասսաների լեզուն չէ և նրանով կարգաւ ու խօսել կարող է տեղական ազգաբնակչութեան հազիւ 3-4 տոկոսը, այն էլ գլխաւորապէս մեծ քաղաքներում: Հետեւաբար այն տեսակէտը, որ հիմնաւոր էր սրանից կէս դար առաջ, երբ ինքը կառավարութիւնը նպաստում էր տեղական լեզուներով գրքեր և լրագիրներ տպագրելուն, հիմնաւոր է և այժմ:

Սակայն այդպէս չէ նայում իրերին նորագոյն ժամանակների արդիւնք ռուս բիւրօկրատիան, որի կարծիքով աւելի լաւ է, որ ժողովուրդը առհասարակ ոչինչ չկարդայ: Ահա ինչու վերջին տասն տարւայ ընթացքում կառավարչական շրջաններում մի քանի անգամ արծարծւել է այն հարցը, թէ արգելք աւելի «օգտակար» էր լինել ազատւել տեղական լեզուներով տպագրուող հրատարակութիւններից: Վստահելի աղբիւրներից յայտնի է, որ Կովկասեան ցենզուրական կոմիտէի նախագահը 1896 թւին լուրջ կերպով այդ հարցով զբաղւեց՝ իրեն տւած յանձնարարութեան համեմատ. «Հայերը և վրացիները, ասել է նա, արդէն բաւական գիտեն ռուսերէն լեզուն, և ուրեմն ինչ կարիք կայ վրացերէն կամ հայերէն գրքեր ու լրագիրներ տպագրել. թող կարդան ռուսերէն»: Այդ վերին աստիճանի թեթեւամիտ կարծիքը մի կողմ դրեցին այն ժամանակ, երբ վիճակա-

գրական թւերը ցոյց տւեցին, որ եթէ գլխաւոր քաղաքներում ինտելիգենտ հասարակութիւնը խօսում է ռուսերէն, այդ բոլորովին չի նշանակում, թէ ժողովուրդը, ազգաբնակչութիւնը նոյնպէս գիտէ այդ լեզուն: Եւ երբ նոյն այդ վիճակագրութիւնը անհրաժեշտ փաստերով ապացուցեց, որ յիշաւի ռուսերէն իմացողները չազմում են ազգաբնակչութեան 3-4 տոկոսը միայն, այն ժամանակ պէտք համարեց առժամանակ յետաձգել այդ պետական ծրագիրը^{*)}:

Եւ թէեւ պետական ծրագիրը՝ յետաձգեց, բայց և այնպէս վճռեց թոյլ չտալ, որ սրանից յետոյ աւելի բազմաւոր հայերէն և վրացերէն լրագիրների թիւը, և նոյնիսկ գտնեցին չինովներէն, որոնք եղածներն էլ շատ են համարում:

Ճիշդ է արդեօք վերջին կարծիքը: Թող թւերը խօսեն: Հայերի թիւը Կովկասում մէկուկէս միլիոն է: Նրանք ունին այժմ Թիֆլիսում ամենօրեայ՝ «Մշակ» լրագիրը, սկսած 1872 թւից, և «Նոր-Դար»՝ 1884 թւից. ամսագիրն էր՝ «Մուրճ»՝ 1889-ից, «Աղբիւր», մանկական, 1883-ից, և նրա պատկերազարդ յաւելած «Տարազ»՝ 1890-ից. մի կրօնական ամսագիր՝ «Արարատ»՝ 1868-ից, որ հրատարակում է Եջմիածնում, իբր կաթողիկոսի պաշտօնական օրգան: Ուրիշ պարբերական հրատարակութիւններ չկան, եթէ չհաշուենք մի քանի ժողովածուները, որոնք պատահական են: Վրացիները թուով մէկ միլիոն չորս հարիւր հազար են: Նրանք ունին Թիֆլիսում ամենօրեայ լրագիրներ՝ «Իվերիա» և «Յնօթի Պուրցել»¹⁾. ամսագիրն էր՝ «Մօմբէ», «Ջեջիկ», մանկական, իր շաբաթական պատկերազարդ յաւելածով՝ «Կվալի»: Ուրեմն նոյնը, ինչ և հայերը: Բացի գրանից վրացերէն լեզուով գոյութիւն ունին երկու շաբաթաթերթեր. մէկը՝ կրօնական «Մցղեմսի», որ լոյս է տեսնում Կիւրիլի, միւսը՝ գիւղատնտեսական «Մէուրնէ», որ տպագրւում է Քութայիս, և մի երկու ժողովածուներ, որոնք նոյնպէս պատահական են: Ի՞նչ ունին թուրքերը, որոնք կազմում են Կովկասեան ազգաբնակչութեան մի աչքի ընկնող մասը: — Ոչինչ: Սրանից մի քանի տարի առաջ Թիֆլիսում սկսեց լոյս տեսնել թուրքերէն մի շաբաթաթերթ, «Քէշկիլ», որը այժմ գոյութիւն չունի, և հետեւաբար այդ ահագին ժողովուրդը զուրկ է պարբերական ունէ հրատարակութիւնից: Պատկերը լրացնելու համար յիշենք և ռուսերէնները: Այժմ լոյս են տեսնում Թիֆլիսում երեք ամենօրեայ ռուսերէն լրագիր — «Կավկազ», որ կառավարութեան պաշտօնական օրգանն է, «Նովոէ-Աբազդէնիէ» և «Տիֆլիսկիյ Լիստոկ» ու մէկ ամսագիր «Կավկասկիյ Վեստնիկ»²⁾. Բագում մի ամենօրեայ լրագիր «Կասպիյ»³⁾:

Փակագծում չեղանք մի բնորոշ երևոյթ:

Թիֆլիսի պաշտօնական լրագիրը լոյս է տեսնում կառավարութեան նպաստով: Մնացածներինք երկու ամենօրեայ ռուսերէն լրագիրները և ամսագիրը պատկանում են հայերին, իսկ Բագւի լրագիրը՝ մի թուրքի: Դա ցոյց է տալիս, որ ռուսերէն լրագիրների համար բուն Կովկասում գեռ գոյութիւն չունի ընթերցողների մի այնպիսի լայն շրջան, որ կարողանար ապահովել նրանց գոյութիւնը: Եւ այդ

պատճառով մասնաւոր լրագիրները ապահովելու համար՝ հրատարակիչները ստիպւած են եղել իրենց սեփական փողը ծախսել, որպէսզի քիչ-շատ ապահովեն նրանց ապագան: Բացի դրանից՝ յայտնի է, որ ռուսերէն լեզուով հրատարակող լրագիրների բաժանորդների ահագին մեծամասնութիւնն էլ տեղացիներ են և ոչ թէ բուն ռուսները: Նոյն միտքն է ապացուցանում և այն փաստը, որ Թիֆլիսում հիմնել են և ուրիշ լրագիրներ ու ամսագիրներ ռուսերէն լեզուով, բայց բոլորն էլ ստիպւած են եղել դադարել բաժանորդների քչութեան պատճառով, ինչպէս օրինակ, «Աբզոր», «Տիֆլիսկիյ Վեստնիկ», «Կավկասկիյ Վեստնիկ» լրագիրները. մինչդեռ տեղական վրաց և հայոց լեզուներով երբեք հիմնւած ուրիշ լրագիրներ, որոնք այժմ գոյութիւն չունին, դադարել են գլխաւորապէս ոչ թէ այն պատճառով, որ բաժանորդներ չեն ունեցել, այլ այն պատճառով, որ կամ նրանց խափանել են ուղղակի կերպով կամ ստիպել են խափանել՝ դիտաւորութեամբ ենթարկելով նրանց գրաքննական առանձնակի խստութիւններին:

Դա է ահա ներկայումս ութ միլիոն բնակիչ ունեցող բազմաթիւ Կովկասի պարբերական մամուլը:

Ի՞նչ վիճակի մէջ են ոչ-պարբերականները — գրքերը:

Աւելի աննախանձելի: Ռուսերէն գրքեր Կովկասում կամ աւելի լաւ ասած՝ Թիֆլիսում, որ երկրի միակ մասաւոր կետրոնն է ներկայումս, համարեա լոյս չեն տեսնում կամ շատ և շատ քիչ: Ռուս հասարակութիւնը երկրի մէջ բազկացած է գլխաւորապէս չինովների դասակարգից, եկեղեցի և դեռ երկրին չկաւ: 24-րդ, եթէ կարելի է այսպէս ասել ռուսական տեղական հարցեր, որոնք կարող էին յատկապէս կովկասեան ռուս գրականութիւն ստեղծել և նրա համար աղբիւր լինել: Եղած պահանջին էլ բաւականութիւն են տալիս ռուսաց մտաւոր կետրոնները, մայրաքաղաքները: Լոյս տեսնող գրքերը վրացերէն են կամ հայերէն: Գոյութիւն ունին երկու հրատարակչական ընկերութիւններ, որոնցից մէկը նպատակ ունի տպագրել վրացերէն, միւսը հայերէն գրքեր: Դրանց տպագրած գրքերի թիւը տարեկան 10-15-ից չի անցնում: Մնացածները լոյս են տեսնում իրենց հեղինակների կամ թարգմանիչների միջոցներով: Սրանց թիւը նոյնպէս սահմանափակ է, որովհետեւ գրաքննական այժմեան պայմանների մէջ, ինչպէս ցոյց կը տան և յետագայ փաստերը, անհնարին է, որ ծաղկի գրականութեան ունէ փոքրիշատէ կենսունակ և հետաքրքրական ձիւղ: Իսկ թիւրքերէն լեզուով ոչ միայն տարին մի անգամ, այլ գուցէ և հինգ տարին մի անգամ լոյս չի տեսնում և ոչ մի գիրք՝ ի մեծ ափսոսանս «արեւելեան լեզուների» ցենզորների, որոնք ուժիկ են ստանում, բայց ձեռագիր երբեք չեն կարդում...

Դիմենք բուն ցենզուրային:

Կովկասեան ամբողջ մամուլը ենթարկւում է նախնական ցենզուրային: Ի՞նչ է դա: Օրէնքով՝ գոյութիւն ունի երկու տեսակ ցենզուրա — նախնական և ոչ-նախնական (պրեզվարիտիւնայա և նէ-պրեզվարիտիւնայա): Նախնականը այն է, որ քննում և թոյլատրում է ունէ հրատարակութիւն նախ քան տպագրութիւնը: Իսկ ոչ-նախնականը այն, որ տպագրութիւնից առաջ գրաքննութեան չէ ենթարկւում, բայց տպագրութիւնից յետոյ կարող է պատասխանատու

*) Մի քանի տարի է Բագում սկսել է տպագրւել նաեւ մի աննշան թերթ, որի խմբագիրը՝ Պալմ Նախկին ղեկաւորն էր փոքրիկ վեկիչիս է, եւ, ինչպէս հաւատացնում են, նպատակ է ստանում «ռուսացման» գործի համար:

Թեան ենթարկել կամ նոյնիսկ խափանել: Ամբողջ Ռուսաստանում միայն երկու մայրաքաղաքներում՝ Պետերբուրգում և Մոսկվայում արտօնութիւն կայ լրագիր կամ դիւր Տրատարակելու առանց նախնական ցենզուրայի: Այդ արտօնութիւնից զուրկ են բոլոր միւս տեղերի Տրատարակութիւնները: Միայն իբր բացառութիւն՝ սրանից մի քանի տարի առաջ՝ Կիեւում, որ նոյնպէս Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքն է, մի լրագիր արտօնութիւն ստացաւ Տրատարակելու առանց նախնական ցենզուրայի և մինչև այսօր էլ մնում է իբր միակ բացառութիւն ամբողջ Ռուսաստանում: Գրքերը և ուրիշ տեսակ ոչ-պարբերական Տրատարակութիւնները առանց բացառութեան ենթարկուում են նախնական ցենզուրայի:

Ահապիւն տարբերութիւն կայ նախնական և ոչ-նախնական ցենզուրայի մէջ. առաջինին ենթարկողը, ինչպէս ասում են, ձեռք ու ոտքով կապւած է, մինչդեռ միւսը միջոց է տալիս գտնել երկրորդական հարցերի մէջ փոքր ինչ անկախութիւն ունենալ: Առաջին դէպքում գրւածքի տէրը ց են զօրն է, մինչդեռ երկրորդ դէպքում այդ կամայականութիւնը փոքր ինչ սանձահարւած է: Տարբարտարար վերջին տասն տարւայ ընթացքում ներքին գործերի միտարարութեան առանձին կարգադրութիւններով նախնական ցենզուրայից ազատ Տրատարակութիւններն էլ սոսկալի հալածանքների են ենթարկուում: Օրինակ. ներքին գործերի միտարար Գարեմիկին, յայտնի իր առանձին ատելութեամբ դէպի մամուլը, նրա վրայ ահ ու սարսափ գցելու նպատակով՝ համարեա ամէն շաբաթ ունէ պատժի էր ենթարկում լրագիրներին: Պատիժները բազմաթիւ են: Ունէ աննշան յօդւածի համար լրագիրը զրկւում էր մի քանի ամիս յայտարարութիւններ տպագրելու իրաւունքից — ուրեմն նիւթական փնաս. կամ՝ հրաման՝ զրկել մի քանի ամիս հատով ծախելու իրաւունքից — դարձեալ նիւթական փնաս. կամ՝ կարգադրութիւն՝ հրաժարեցնել խմբագրին և առաջարկել Տրատարակչին նոր խմբագիր ներկայացնել ի հաստատութիւն, և եթէ մինչև մի տարի նոր խմբագիր չհաստատուի, լրագիրը համարւում է խափանւած. կամ որոշում՝ դադարեցնել լրագիրը մի քանի ամիսներով. և կամ վերջապէս սպառնական նախազգուշութիւն, որը՝ երրորդ անգամ կրկնւած դէպքում՝ լրագիրը պաշտօնապէս յայտարարւում է ընդմիջտ դադարեցրած:

Բայց ոչ-նախնական ցենզուրայի ամբողջ առաւելութիւնը ոչնչացնելու համար՝ մտածւած են և այլ արդեւքներ ու ճնշումներ: Քիչ չեն այնպիսի խմբագիրներ կամ Տրատարակիչներ, որոնք պատրաստ են ամէն տեսակ հալածանքների և նիւթական փնասների ենթարկել: Միայն թէ կարող լինին իրենց մտքերը արտայայտել եւ ահա դրա առաջն առնելու համար է, որ տպագրական գործերի գլխաւոր վարչութիւնը համարեա ամէն օր, եթէ չասեմ օրը մի քանի անգամ, հեղեղում է խմբագրութիւնը անվերջ «առաջարկութիւններով» և «ծանուցումներով», որոնց մէջ յայտնում է պաշտօնական խմբագրին, որ ոչինչ չի կարելի գրել այս և այն հարցի, այս և այն դէպքի, այս և այն կարգադրութեան մասին: Առաւօտ է: Հետագիրը լուր է բերում ունէ քաղաքական դէպքի կամ պետութեան մէջ տեղի ունեցած ունէ զեղծման մասին: Զեղծումը անսովոր է, վրդովեցուցիչ: Գրողը ձեռք է առնում գրիչը, կարգադրում

են շտապել՝ լրագիրը շուտ դուրս բերելու, բայց դեռ յօդւածը չշարած՝ ահա գալիս է յշտաբերական կարգադրութիւն՝ հրաման՝ ոչինչ չգրել, ոչինչ չասել: Անհնազանդութեան դէպքում խմբագիրը պատժի է ենթարկւում, իսկ լրագիրը՝ խափանման:

Եթէ այդպէս է նախնական ցենզուրայից ազատ Տրատարակութիւնների վիճակը, որոնք արտօնաւորւած են համարւում երեք մայրաքաղաքների մէջ, կարող էք երեւակայել թէ ինչ պէտք է լինի այն լրագիրների և ամսագիրների դրութիւնը, որոնց իւրաքանչիւր տողը լոյս տեսնելու համար պէտք է սասանայ գրաքննիչի նախնական թոյլտուութիւնը:

Պատկերը պարզ կացուցանելու համար՝ թոյլ տւէք առաջ բերել կոմսսեան մամուլին լաւ ծանօթ մի երիտասարդ հայ գրողի ինձ ուղարկած նկարագիրը:

«Սովորաբար լրագիրը ուղարկւում է գրաքննիչին երեկոյեան 8 ժամին: Մինչև այդ՝ մի կողմից նիւթն է շարւում տպարանում, իսկ միւս կողմից՝ խմբագիրը վազում է գրաքննական ատենան՝ լսելու նորանոր հրամաններ՝ թէ ինչ բանի մասին է արգելւում գրել: Սովորաբար նախօրեք գրաքննիչը ոչինչ չէ ասում: Գիտէ՞ք ինչու. — որպէսզի առիթ ունենայ շարած նիւթերից աւելի շատ բան բռնելու և միւս օրը գրաքննական ատենանին ներկայացնելու, իբր շօշափելի փաստ իր եռանդի կամ, աւելի լաւ է ասել, իբրև նշան իր արժանաւորութեան ունէ շքանշանի: Երեկոյ է: Շարւածքը տանում են գրաքննիչին: Ինքը տանը չէ. նրա ծառան — ո՞հ, ցենզորի ծառան էլ մեծ մարդ է — հրամայում է սպասել: Եւ սպասում են: Խմբագրատանը արդէն իրարանցում կայ: Տպարանից գալիս շտապեցնում են, որովհետև եթէ շատ ուշանայ, տպագրութիւնը չեն կարող վերջացնել վաղ առաւօտեան, հետեւաբար լրագիրը փոստին չի հասնի, իսկ փոստին չհասնել՝ կը նշանակէ թափանորդներին գանգատների առիթ տալ: Խմբագրութիւնից նոր մարդ է վազում ցենզորի բնակարանը. բայց էլի հրամայում են — հրամայողը միշտ ծառան է — սպասել: Ինչո՞ւ: — Շատ պարզ պատճառով: Ցենզորը կամ քնած է — իսկ եթէ նա քնած է, չի կարելի նրան զարթեցնել — կամ հիւր է գնացել և կամ ինքը հիւրեր ունի, որոնց հետ դեռ չէ վերջացրել թղթախաղը: Սպասում են խմբագրատանը, սպասում են տպարանում, միայն ժամանակն է որ չէ սպասում: շտապում են բոլորեքեանք, միայն ցենզորն է, որ չէ շտապում: Վերջապէս ահա ժամը 10-11-ին նա մտաբերում է լրագիրը: Սոսկալի է նրա տրամադրութիւնը. . . Ո՛հ, ցենզորական ամենագոր տրամադրութիւն, ինչե՞ր չես բերում դու խեղճ գրականութեան գլխին: Եւ ի՞նչ անեն, ի՞նչ միջոց գտնեն այդ անբախտ գրողներն ու խմբագիրները ցենզորի ամ եւն ազօր տրամադրութիւնը խաղաղ վիճակի մէջ պահելու համար: Մի օր կինն է կապրիզներ անում, միւս օր պաշտօնակիցն է աստիճան ստանում, իսկ ինքը ոչ, յաջորդ օրը որդու դպրոցական քննութիւններն են վատ անցնում, մի այլ անգամ նախագահն է դէմքը խոփում և կամ յաճախ թղթախաղն է անյաջող գնում. . . և ահա՝ կարմիր թանաքը ալ ու ձախ գծեր է քաշում, իսկ մկրատը վերեւից ներքեւ շարւածքն է ձևում: Երեսուն սիւնեակ նիւթ ուղարկեցին, մի երրորդ մասը հազիւ վերագրաձաւ: Դարձեալ վազում է խմբագիրը: Բացա-

ների անապատական լուռութեան մէջ յաւիտեան կաշկանդւած՝ հնչեցրին ապիկար Եւրօպայի ականջին իրենց հայրենասիրական ողբը... Միւսները՝ փախուստ տալով հայրենիքից՝ ցիրուցան եղան արեւմտեան ազատ երկրներ։ Երգեցին յեղափոխութեան գաղափարն ու ազգերի վերածնութիւնը, երգեցին իրենց անմոռանալի, նւիրական երգը՝ «Դեռ կորած չէ՝ Լեհաստանը»...

Ֆրանսիան, քաղաքական շարժման հայրենիքը, ծնունդ տւեց նաեւ սօցիալական շարժման։ Սօցիալական շարժում ասելով՝ 19-րդ դարը հասկանում է սօցիալիստական կամ ընկերավարական շարժում։ 26-նր կարող—դէմ համառօտակի—չյիշատակել այդ մեծ, համաշխարհային հոսանքի ծագման պատճառները։ Նա այսօր իր կնիքն է դրել քաղաքակիրթ հասարակութիւնների բովանդակ կեանքի վրայ. գրականութիւն, գեղարվեստ, գիտութիւն, փիլիսոփայութիւն—բոլորն էլ անխուսափելի կերպով կրում են նրա ազդեցութիւնը, նրա անդրադարձումները։ Զարմանալի չէ, որ նրա ծնունդն էլ պայմանաւորւել է բազմաթիւ ու բազմազան գործօններով, որ նրա արմատներն էլ թագնւած են հասարակութեան նիւթական, մտաւոր ու հոգեկան կենսապայմանների մէջ։

Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը, որ հաւասարութեան ու եղբարութեան վեհ քարոզը հնչեցրեց տակաւին անցեալ դարի վերջերում, չէր ուղացաւ սահայն բառնալ դասակարգային անհաւասարութիւնները։ Ֆեօդալիզմը ընկաւ, բայց նրա տեղ բարձրացաւ մի այլ դասակարգ — բուրժուազիան։ Կեդիքման մենաշնորհը վայրենի ու բիրտ ուժից անցաւ աւելի քաղաքակիրթ ուժին—հարստութեան։ Ոչ միայն դասակարգային ատելութիւնը չվերացաւ, այլ նա աւելի ևս խոր ու վտանգաւոր բնոյթ ստացաւ երկու հակամարտ դասակարգերի միջև՝ բուրժուական զիայի և պրօլետարիայի։ Մինը՝ տէր արդիւնագործութեան միջոցների (հողի, դրամի, մեքենաների), միւսը՝ զուրկ ամէն սեփականութիւնից։ Երկու դասակարգերի հակառակութիւնը գնալով միշտ աւելի և աւելի բորբոքեց շնորհիւ օր աւուր առաջագիմող տեխնիկական յեղաշրջման, շնորհիւ մանաւանդ ռոգիի ու էլէքտրականութեան ներմուծմանը, որ մի չտեսնւած ու գրեթէ յանկարծակի վերիվայրում առաջ բերեց նիւթական-արդիւնաբերական կեանքում։ Ամէն ինչ տակնուվրայ եղաւ։ Մարդը յաղթահարեց բնութեան տարերքները, ժամանակի ու տարածութեան արգելքները անսովոր չափերի հասցրեց, մարդկային ձեռքերին փոխարինեց մեքենան։

Նիւթական այդ յեղաշրջումը մեծ դարկ տալով քաղաքակիրթութեան ընդհանուր յառաջագիմութեան՝ միևնոյն ժամանակ աղետալի կերպով անդրադարձաւ աշխատաւոր դասակարգի գոյութեան վրայ։ Վաղիտալիստական շահագործումը աճեց հրէշաւոր չափերով և դրա հետ զուգընթացաբար աճեց պրօլետարիայի թշուառութիւնը։ Ստեղծւեց ժամանակի ընթացքում վիճակների մի ահաւելի հակապակեր, մի կողմից՝ առասպելական հարստութիւններ, պերճանք ու վայելքներ։ Բանւորական աշխարհը սկսեց խլրտալ ալեկոծւել։ Ֆրանսիան առաջին օրինակը տւեց պրօլետարական կազմակերպւած շարժման։ Յիշատակելի է Լիօնի բանւորական ապստամբու-

թիւնը 1831-ին, երբ պրօլետարիատը իր պահանջներով հրապարակ նետուեց և պարզեց սեւ դրօշակը, որի վրայ գրւած էր յայտնի մարտական նշանաբանը՝ «Ապրել աշխատելով կամ թէ մեռնել կուելով»...

Դասակարգային հակամարտութիւնը անդրադարձաւ մտածող գլուխներում։ Ասպարէզ եկան ազնիւ, մարդասէր դէմքեր — Սէն Սիմօն, Օլէն Լայն, որոնք ճգնեցին դարմանել հասարակական վտանգաւոր կացութիւնը՝ կոչ անելով գլխաւորապէս հարուստ, բարեկեցիկ անհատների մարդասիրական զգացումներին։ Սօցիալական խնդրի «խաղաղ» լուծում էր առաջարկում — անհատին բան։ Սօցիալիզմը իր ծոյլ, ուսուցիական շրջանում էր։ Այնուհետեւ մին-միւսի ետեւից երեւան եկան տնտեսագէտներ, որոնք՝ թունաւոր ատելութեամբ լցւած դէպի կապիտալիզմը՝ յետ մղեցին «խաղաղ» ճանապարհը և ջատագովեցին կուլի պայքարի սկզբունքը։ Դասակարգային կուլի — դասակարգերը ոչնչացնելու համար. այդ էր ճշմարիտ սօցիալիզմը, ըմբոստ, հարւածող, մարտական սօցիալիզմը։

Տնտեսական կեանքը չէր միայն, անշուշտ, որ պատրաստեց այդ մեծ, արմատական հոսանքը։ Գիտութիւնը և փիլիսոփայութիւնը ևս, մասամբ ազդւած այդ կեանքի տարեկաններէ, եկան — ուղղակի կամ անուղղակի — կազմակերպելու սօցիալիզմի նորաբողբոյ վարդապետութիւնը։ Կեանքը պատրաստել էր նրա սաղմերը, միտքը եկաւ սրբադործելու նրա սկզբունքներն ու տեսչանքները։ Կարելի է արդեօք անտես առնել սօցիալիզմի ծագման պատմութեան մէջ այն ընդհանուր մտաւոր միջնորդը, որ կազմել էր Եւրօպայում դարուս 30-ական ու 40-ական թւականներին։

Ղերանցական, հայեցողական (սպեկուլեատիվ) հեգելիանիզմը՝ միացած դարվիշականութեան նախակարապետների ուսուցման հետ՝ մշակեցին էւօլիւցիօնիզմի մեծ ու գերազանցապէս յեղափոխական վարդապետութիւնը, որ ժամանակակից աշխարհայեցութեան հիմնաքարն է կազմում։ Վայրեն, տեւական ոչինչ չէլայ, ամէն ինչ ենթակայ է յարաժամ փոփոխականութեան — այսպէս էր ուսուցանում այդ վարդապետութիւնը։ Պետութիւն, հասարակութիւն, իրաւունք, բարոյականութիւն, կրօն ու աստեածութիւն մշանջենապէս փոփոխւում ու յեղաշրջւում են, տեղի տալով նորանոր ձեւերի, ծնունդ տալով նորանոր դաւանանքների։

Էւօլիւցիօնիզմի լայն, համաճարակ վարդապետութիւնը շեշտեց մտքի այլեայլ աշխարհներում իր ներգոյակ ուղղութիւնները. նիւթապաշտութիւն (մատերիալիզմ)՝ փիլիսոփայութեան մէջ, անասունաժողովիւն (ատէիզմ)՝ կրօնի ու աստեածաբանութեան մէջ, ընկերավարութիւն (սօցիալիզմ)՝ տնտեսագիտութեան ու սօցիօլօգիայի մէջ։ Եւ այդ բոլոր այլազան հոսանքները ի մի խառնելով՝ ստեղծեցին կեանքի ու գրականութեան մէջ մի համատարած ու համայնաջինջ հոսանք, որ կարելի է կնքել «նիհիլիզմ» անունով։ Դա ժխտական վերաբերմունքն է դէպի այն ամէնը, ինչ որ գոյութիւն ունի. ժխտում է կրօնի, եկեղեցու, ժխտում պետութեան, կառավարութեան և ամէն տեսակ «հեղինակութիւնների»։ Չափազանց ծանր ու զգալի էր այն լուծը, որ մարդկութիւնը կրել էր անթիւ ու բազմատեսակ հեղինակութիւններից. ժամանակը հասել էր, որ նրանք յետ մղէին։ «Աստ-

ւած չէ ստեղծել մեզ, մենք ենք փոխել Աստուծոն —
 Հեռու ուրականները — քարոզում էր անմահ Փոյեր-
 բախ: Դժվար է, ես ասում եմ, ազատ ամեն տեսակ ընկերական
 կապերից, կրօնից ու պետութիւնից, հասարակական-քա-
 ռայական պարտաւորութիւններից, — ազատ եմ ուզում
 լինել ես, մահ ամեն կարգի հեղինակութեան... այս-
 պէս էր որոտում 40-ական թւականներին հաջակաւոր
 Շտիւրներ, անիշխանականութեան և ծայրայեղ ան-
 հատապաշտութեան մոլեռանդ առաքելաւոր: Տնտեսագի-
 տութեան ու սոցիալոգիայի մէջ եւս հանգէս եկաւ
 հոգեով ու գրչով յեղափոխականներ, որոնք գիտական
 պաշարով սպառազինւած՝ մոլեգնութեամբ գրոհ տւին
 հասարակութեան ամենաէական խարխիւների դէմ: Եկան
 Պրոսպեր, նորագոյն անիշխանականութեան մի ուրիշ
 կարապետը, և դատապարտեց սեփականութեան հաս-
 տատութիւնը, հռչակելով *La propriété c'est le vol*
 (սեփականութիւնը գողութիւն է): Եկաւ Լասսալ, և
 գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի քաղաքական հայրը,
 և արտասանեց տարբերութեամբ միեւնոյն դատաւճիւղը.
Das heutige Eigentum ist Fremdtum (այժ-
 մեան սեփականութիւնը օտարի վաստակ է): Եկաւ վեր-
 ցապէս Մարքս, 19-րդ դարի ամենախոշոր սոցիալական
 փիլիսոփան, որ երկու նախորդներից աւելի գերազանց
 ուժով՝ մահացու հարւած տուեց կապիտալիստական հա-
 սարակութեան ամբողջ սիստեմին:

Եւ այդպէս ահա ժխտական ոգեով տոգորւած ամեն
 կարգի փիլիսոփաներ, բնագէտներ, սոցիոլոգներ ու տնտե-
 սագէտներ տասնեակ տարիների անգագրում — ուղղակի
 և անուղղակի — պրօպագանդով՝ միացած տնտեսական
 էւօլիցիայի ճակատագրական օրէնքների հետ՝ առաջ
 բերին ու կազմակերպեցին այն վիթխարի շարժումը, որ
 յայտնի է քաղաքակրթւած աշխարհին Սոցիալիզմ
 անունով: Նա աճեց, զարգացաւ այնուհետեւ հսկայի քայ-
 լերով, նւաճեց թշուառութեան մէջ խրւած բանւորական
 մասսաները, թափանցեց երկրագնդի բոլոր անկիւնները,
 ուր մտել է կապիտալը իր կեղեքումներով ու
 աւերումներով:

(Շարունակելի)

Թ Ի Ի Ր Գ Ի Ո Յ Ե Ո Ւ Ր Զ Ը

ՍՈՒՆԹԱՆԻ ԴԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՔՍԱՆՀՈՒԴԱՄԵԱՅ ԵՕՐԵՆԵԱՆԸ
 Եւ ՊԱՏՐԻԱՐԻՔԻ. — Կը կարծէք որ Օրմանեանը մեռած է ցարդ
 կամ ողջմիտ է քարոյապէս. դժբախտաբար այդ լուրը մեռնելու
 ոչ մէկ հակամիտութիւն կը ցցնէ եւ Սիմօն ծնունդին պէս
 հոգին չի փշեր «մինչեւ տեսնէ զփրկութիւն հայաստանի»:
 Օրմանեանը դեռ կը շնչէ ու ծիւծիւր չի տնկած, վերջին օծումը
 չընդունած իր աշխարհը ոչ մէկը վրայ, կը փափաքի, իր
 ողջութեամբ, ազգը սիրցնել սուլթանի համբաւին եւ ապահովել
 անոր գոյութիւնը դարեւաբար: «Հայր հայրենաց» տիտղոսը բա-
 ւական չպիտի ըլլայ մեծ պատրիարքին անունը յաւերժացնելու
 համար:

Դնչպէս ամէն տարի, այս տարի ալ սուլթանի համբաւին
 տարեդարձը պիտի տօնի, քայքայ արտասովոր փառքով եւ շքով,
 զի անոր օգոստոսիստ փառիշատիւնը քառորդ դարու վե-
 հապաւնած շրջանին է որ կը բոլորի:

Կարծէ որ մեռնելուն իսկ ողջմիտն եւ իրենց մօտը հրճանքը
 խառնեն ատ հանդիսաւոր կօմէտիին, որ ամէն դարու ամենին
 մեծ հեղուկութիւնը եւ էն սարսափելի ժէստը պիտի ըլլայ քսան
 միլիօն ժողովրդի մը անամային գիտակցութեան:

Օրմանի պիլիկն անգամ զիտէ՝ թէ ինչ է սուլթանի մը
 զանազանութեան տարեդարձը եւ գիտէ հազարումէկ զիշերային
 լրագրական գովաբանութիւնները, որոնք կը պանծացնեն անոր

թագաւորութեան աշխարհաշէն մեծագործութիւնները: Զոր օրինակ,
 իրենց սիրական վեհապետին հոշակը փառաբանելու համար
 Պօլսոյ լրագիրները սա ղիթական լիզուն կը քանցնեն: Մենք
 կը փութանք առաջնօրէն փոքր նմուշ մը տալ այդ համաշխարհային
 ցնծութեան առարկայ յօքիւնի շքնաղ նկարագրութեան:

«Սուլթանի համբաւը, մեր վեհապետ տիրոջ զանազանութեան
 օրէն իվեր, երկիրը ծլած ծաղկած եւ իր երջանկութեան
 զագաթնակէտին հասած է: Ձկնքը շատցան, երկրի վրայ ալ
 զագանները: Ժողկը կը տքան օսմանեան անթիւ նաւերու բնոյն
 տակ եւ նաւերն ալ կը խայտան օսմանեան հալար մահիկին
 տակ: Երկաթուղիները շոքու ներքեւէն, օղին մէջէն եւ ցամաքին
 վրայէն ուլերու պէս կը ցատկոտեն ու կը վազվզեն ամէնուրեք
 կիւնքի եւ ուրախութեան երանքի ու շիջի բանալով: Ղաճառա-
 կանական նաւերուն նեղ կուգայ Պօլսոյ նաւահանգիստը, ծար-
 տաբարեւտի փեթակ մըն է երկիրը. միւսարէները խրւած են
 գործարաններու ծինելոյցներուն մէջ, կրօնական մեղեմանութեան
 տեղ, աշխատութեան, գործունէութեան ազատ թոյլն է որ կը տի-
 րուանէ: Հեռագրութիւնը սարդի ոտայնի պէս ցանցաւատած են
 երկիրը, եւ լուրերը այնքան առատ են, որ շատ հեղ թելերէն մեղրի
 պէս վար կը թափին եւ ծածկոյնները կը ժողվեն: Զոտմուած ու
 շլուած օրեր, որոնք կը նախանշին Եւրօպայի ու Ամերիկայի:
 Աշխարհի թագաւորները իրարու հետ կը մրցին սուլթանի համբաւի
 պէս հօգը եւ իմաստուն վեհապետի մը քարեկամութեանը գոնէ
 շնչին նշոյլը մուրալու համար. օտար թագուհիներն իսկ անոր
 շուքին տակ... հանգչելու անուշ արտաւճիւրը ունին: Կայսրութեան
 ամէն կողմը քէյֆի, ցնծութեան քաջասններ միայն կը լսին.
 զիշերները աստղերը սուլթանի փառքը կը պատմեն, եւ մարդիկ
 հեշտագին եւ քարեղուշակ երազներ միայն կը տեսնեն: Լոյս չի կայ,
 մեռնելներուն վրայ իսկ զարթ հանդէսներ կը կատարեն... Այս
 ընդամենը եւ ծշարիտ երանութեան մէջ, հպատակները անմահ
 ըլլալու տենչն են բռնած են այնպէս որ օգոստոսիստ սուլթանը
 իր գլխաւոր հոգածութեան նիւթը ըրած է անմահութեան դեղի
 գիւտը եւ հրաման ըրած է մահան մի կրօնք գտնել ու կա-
 խաղան հանել: Կիւնքը, այդ երջանկաւէտ թագաւորութեան օրէն
 իվեր, անցաւ զաւակ կը ծնին եւ զոյգ զոյգ: Գեղացիները
 չցանած կը քաղեն, չծամած կը կլեն, ամէն քան բերնէն կը մտնէ
 բերնէն կեկէ:

«Դատարարականութիւնը այնքան առաջ զացած է որ միւտ
 ազգերը դարեւրով ետեւ մնացած են, այնպէս որ մենք, տաճ-
 կատանցիներս, եւրոպացիներուն նայելու համար ստիպւած ենք
 ետեւիս դառնալ եւ դիտակով նշմարել յետամնաց Եւրօպայի
 հեռուն աղօտ հորիզոնին վրայ: Աշխարհի երեսուն երկու հոլերէն
 կը վազեն Պօլսոյ կուգան սուլթանը շնծած տեսնելու եւ անոր
 վրայ հիանալու համար: Դարբոյցները, համալսարանները իրենց
 կատարելութեան վերջին խօսքը ըսած են. ամէն օր նոր նոր
 գիւտեր կը լսան: Գիտութեան բոլոր ծիւղերը իրենց հոյակապ
 ներկայացուցիչներն ունին. ինչպէս Էպիլէ հիւրան աստղերուն
 զաղտնիքը՝ կը խլէ եւ Փլամարիօնին կը հաղորդէ, մարդոց
 ծակատագիրը կը կարգայ հոն եւ կաշխատի այժմ՝ արարչա-
 գործութեան հեղինակը զահնկէց ընել եւ սուլթանը տեղը դնել.
 Իզգէթ պէյ, որ մատին ծայրով կը դարձնէ երկիրը եւ իրենք,
 Թահիր պէյ, որ իր հանձնարով մատ խածցնել կուտայ եւրօպա-
 ցիներուն, Էդիսթը, Սպէնսեր եւն անընդհատ կը թղթակցին
 մոլլաներուն, սօֆիասներուն, պալատի ակադեմիականներուն եւ...
 Գանիմէտ Թահսին պէյի հետ: Պալատին սկսած մինչեւ Պիթիւսի
 ներքերը, ամբողջ երկիրը նուրբ եւ վեհ քարոյականի մը
 ու քաղաքակրթութեան հիանալի տիպարը կը ներկայացնէ:
 Ամէն մարդ կուտէ ու կալօթէ իր վեհապետին համար, որուն
 անունով կը շարժի թիւրքիոյ քախաւտը միջինում: Ուտել խմել
 ընել, «արանց լինել» — բոլորը ատ մեծ անունով կը լսան եւ ատանց
 անոր ոչ ծանօթ կը տգայ, ոչ տեքել կը շարժի: Կատարեալ
 երջանկութեան ու ազատութեան դարու մէջ կապերնք: Ազա-
 տութիւն, աշխատութիւն եւ խաղաղութիւն, այս երեք դիցու-
 հիւնները կը մտքմանան մեր ամէնասիրելի սուլթանին մէջ, իբր
 բարի թրիմութեան մը, որուն Աստուած շատ շատ երկար տարիներ
 շնորհէ, այնպէս որ բոլոր ժողովուրդը մեռնի հող ու մոխիր
 դաժնայ ու ինքը դեռ ողջ մնայ... անմահութեան կնիքը վրան...»

«Երեւել թիւրքերուն եթէ գիտեն իրենց նախնի»:

Ահա համառօտ եւ համառ նկարագրի մը սուլթանի համբաւի
 նախանշի եւ փայլուն թագաւորութեան:

Մենք, իբր հայեր, համբողջ տարեդարձին առթիւ, — որուն
 շուրջ մեր վրայէն եւ սուրբ մեր վզէն պակաս չընէ՝ ալլահը —
 մեր ժայնը եւս կուգենք լսելի ընել այս մեծաշուք օրին:

Ով համոզ, դուն՝ որ մարդկային ունայնութիւնը խորաշա-
 փեցիր, շարագործութեանց բոլոր տեսակներուն համը փորձեցիր եւ
 ամենուն մէջ գերազանցեցիր, սիրեցիր ինչ որ զագանային է եւ
 ատեցիր ինչ որ մարդկային, դուն՝ որ քաղաքներ ունին նոյնիսկ երկրորդ
 մէջ եւ ամէնքան գիտես, մինչեւ կալ քու նախարարներու երկկամ-

ները քննած եւ եւ հին ու երիտասարդ թիւրքերուն հոգիին ծուծը կը կարդաս ու անոնց քնազնները «բըրուտի կախ» պէս կը ծովնա. դուն՝ որուն եւ թաղանիսն ծայրէն արուն կը կաթէ. դուն՝ որ աստաւածներուն սիրտ տւիր արտասելու համար եւ ծարաւի երկրին արքին՝ անոր պապակը մարելու համար, ըսէ, կարելի՞ է աստղականին կամ անդիականին մէջ աւելի տանդակաւն դժուր մը ստեղծել քան ինչ որ դուն արարեալագործեցիր, քու մտայն հովանաւորութեանդ տակ, «ոտքերուդ հողը» եղող եւ քու արեւշատութեան «նահատակ» հպատակներուդ ի պատիւ: Մենք, հեռուէն, մեր եղբայրակիցներն ալ երկրի խորքերէն կը ծայնակցինք այն ուղեքին, որ քու մեծ յօքնանինդ առթիւ խնամքնարար եւ երեսանկեալ պիտի դնէ «յոտս կայսերական գահոյիցդ» հայոց երանաշնորհ եւ գերեզմանի կ'պատրիարքը:

Դուն, եթէ ոչ քու փառքի, գինէ Երեւոյզի զազաթէն փըք-ւելու իրաւունք ունիս, երբ քու ոտքերուն տակ կը տնտես ոչ միայն դիւաններու կոյտեր, արիւնի ծովեր, այլեւ փորի վրայ զատկած խոշոր պատրիարք մը, որ սողալով քեզի պիտի մատուցանէ թաւալաւատ, արիւնի զոյնով զարդարուն ոսկեթել աւազանի մը մէջ դրած գեղարեսնական ուղեք մը:

Այդ ուղեքին մէջ պիտի նշմարես ազգի մը ստորնացումն աստիճանը եւ զազանաբարոյ վեհապետի մը լիտիութիւնը, եւ ոչ ան անէմքները, որոնք «կողմ» կը խրին», ոչ այն հատաշնորհ:

«Որք թոյնն այրել ճակատն երկնքին»:

Դուն, քու քաննինդ տալու չիք-թագաւորութեանդ արիւնոտ ճամբուն ծայրը պիտի համազօս — եւ ոչ որ քու չափ փոր-նաւորութեան լեզի ծիծաղը ունեցաւ մարդկային գաղափարներու եւ զգացումներու ոշնութեան վրայ — թէ պատրանքներով եւ դատաւարաւորութիւններով լեցուն թագաւորութիւն մը վարած ես, թէ ատ ուրախութեան ցոյցերը կեղծ են եւ ցնծութեան գոռում՝ գործունեւուն եւ խելայեղ զարծութիւններուն, ոսկեզօծ քանաս-տեղծական տողներուն, մտղթանքներուն տակ համաշխարհային անշէջ ատելութիւն մը կայ. թէ քու ամբողջ կայսրութիւնդ կանացի եւ ի պնէական քմահաճոյք մը եղած է. թէ քու անարժան գահիդ ոտքերը շին ամբար քննազօրիկ հանդէսներով, լուսավարութիւնները եւ իրաւաւորութիւնները չեն պայծառացներ քու երեսիդ մեռելի գոյնը. նոյնիսկ եթէ Օրմանեանի պէս ապուշներ յանդիմութիւն ունենան քեզի քննադատներու մար-տիրոս ու դժբախտ ազգի մը հինգ հարիւր տարիէ քու երկրիդ ծառայող ազգի մը արժանապատուութիւնը սքաւորող յուզայա-կան ուղեքներ. ասոնք քոպէ մը չեն թեթեւցներ քու ոտքներուդ եւ եղեռնագործութիւններուդ բոլոր հայ ազգին առջեւ:

Սուտ են այդ ժողովրդական քրքիշները, խնդումները եւ քարկենդանները. դուն, սարսափուցիչ քու ժողովուրդդ, որ խաբէ քեզ եւ այսօր կը խաբէ քեզ ան, իբր «Մեծ Մարդասպան», քր արիւնոտ զաւթնով կը խօսի իր հպատակներուն հետ:

Դուն կը տօնիս քու քաննինգամայ թագաւորութեանդ ատեն օսմանեան տէրութեան կործանումը, հասկանալի է: Դուն եղադ դահիճ մը, մարդկային ամէն զգացումէ օտար:

Տարիներ անաշ գոտր դժբախտ մուրացկան մը, որ քեզի ներքէն ան գիրքը որ կը կրէ սա ծաղրող վերնագիրը. «Ի՞նչ պէս կը փրկեն կայսրութիւն մը»: Հիմա որ դուն քու թագա-ւորութեանդ քաննինգ տարին կը քողբես եւ քու ետեւ կը ձգես քաքուած, մահամբոծ եւ արիւնլայ կայսրութիւն մը, եւ առջեւ ունիս ոչ նազ տօգոյն հեռապատկեր մը, պէտք է գտնել մէկը, որ քու սրիկայական գործերը պատմագրէ սա խորագրին տակ. «Ի՞նչպէս կը կործանեն կայսրութիւն մը»:

Քու սատկումով միայն, ով ժողովրդասպան փառիշահ, չընաս ծշմարիտ եւ սրտանց ուրախութեան տարեդարձներ շնորհել թիւրքիդ հէք ժողովրդին, եւ համօրէն աշխարհի: Այդ օրը, գուցէ, համաշխարհային յօքնանում մը տօնեն սեւօր յի-շատակոյ աւելի անկեղծօրէն, աւելի սրտանց քան սեւօր. 1-ի արիւնոտ զահակաւորութեանդ մահասարսուտ յօքնանումը:

Անտոնն ծշմարտութիւն կը գտնէ քու անձիդ մէջ Աթէնքի իմաստունին խօսքը թէ մահէն անաշ երջանկութիւն չեկայ:

Մահ, ո՞րք է քու խայթողը:

* *

ՄՊԱՂԱՆՔԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻԸ — Եւրօպական թերթերուն կը հեռա-գրեն. «Պիթիսի հրամանատար Ալի փաշայի հրամանով, թիւրք զօրքերը քղերու հետ մէկ եղած, Սպաղանք գեղի (Սասունի մէջ) երկու հարիւր քնակիչները տղամարդ, կին, երեխայ սրէ անցուցիւ եւ աներն ալ այրեց եւ: Թիւրք հրամանատարը յետոյ թալանի կուտայ երեք ուրիշ գիւղեր:

Թիւրք կառավարութիւնը հիմնելով Ալի փաշայի փողկապարին վրայ, կուզէ փոքրցնել դէպքին ծանրակշռութիւնը ըսելով թէ պարզ աւագաններու զօրք է. քայք հիւպատոմներու վրայ հա-սած հեռագիրները կը հաստատեն գուցէ եւ գահերու թիւր 160

կը հաշեն: Դիսպանները, լիուի տեղեկութիւն ստացածուն ազգու դիմուներ պիտի ընեն Դրան (սա):

Սպաղանքիները կը յայտարարեն թէ 4-500 հոգու կորուստ կայ: Սա անպատկերի վայրենութիւնները կը կատարին շանձունը սուլթան Համիդի աշխարհաւեր արծաթամեակի եւ Օր-մանեան պատրիարքին ոսկեհոն ալաօմներու մէջ խանդա-ղատանօք ու երկեղածօրէն պատրաստած ուղեքին նախընթաց օրերը: Պիւլէր եաշա, ծօ Համիդ:

Վայրենիները երբ հանդէսնել կատարեն ի պատիւ իրենց պետին, կամ անոր թաղումը ընեն, մարդագոյներ կընեն. ատոր համար աշխարհի զարմանքը պիտի զար բթէ պաշտօնական զազանութեան այդ արիւնլային արարողութիւնը տեղի չունենար գերազանցօրէն կաւատ սուլթանի քէյֆը տեղը բերելու համար: Արդեօք չինական անցքերու նախերգանքներն են ատորք Եւրօ-պայի աշքը վախեցնելու համար, ցցնելով թէ թիւրքիդ մէջ համիդիէներէն զատ բօքսէրն եր ալ կան:

Եւնիքեղի է պլաստուած եւ սեւսիրտ պետութեան մը այդ տարապայման է տէպսիգոլթիւնը: Եւրօպան այլուր գրա-դած ատեն օգտուի հայերու կոտորած սարքերու համար եւ յետոյ ածան ածան նետիւ ու արքինոտ պոռնները լուստել շան պէս. ոտքներուն ու դաւաճանութիւններուն էն մեծը մանաւանդ, թոյլ տալ որ անբանութեան վիճակին հասած պատրիարք մը, պատրիարքներու էն չի խանդը եւ խաշագողը, գովաբանու-թեան ուղեքներով կողմնազօրք պետութեան մը դաշնը դեռ իր կուրծքին մէջ կրող դժբախտ ժողովրդի մը կողմէ շնորհա-կալութիւն մատուցանելու յանգնի տալզէ սուլթանի մը, որուն շնացած երեսին Կանքոն չէր վարանէր նետել իր հռչակաւոր քացազանքութիւնը... Ան անշնչելի նախատինքնն ետքը մեզի պը մնայ երթալ ողջող ծովը նետելի:

Կարծիր սրիկան, թիւրքերու փառիշահը օր չանցնիր որ արիւնի եղ չի լեցնէ ան արդար վրէժնորդութեան վրայ, որ թերեւս պատմական արտաբաղատութեան էն մեծ բուպէն պիտի հնչեցնէ:

Հայերու անարժան ու խորթ պատրիարքը, իր ցնիած ու-ղեքը արիւնլայ ազգին անունով անաւթաբար «Մեծ Մար-դասպան» ոտքերուն տակ դնելէ առաջ պէտք է, Աթին փա-շայի ֆէսը գլուխը դրած, անդոնական զգացումով մը մոմտայ իր քրածին պատախանատութեան վրայ:

Ո՞վ, ատ փառք լէք պատրիարքական աթոռին վրայ դիպց նորէն...

Դիսպաններուն «ազգու դիմուներուն» եւ բողոքներուն ա-կանը չենք կարծեր, գիտենք թէ ինչ կարծեն ատ դժնիշտ-ները, անոնք այնքան ստախօս են եւ խաբեքայ, որոնցմէ մարդ-կային ամէն արժանապատուութիւն ապահարգան քրած է:

Յեղափոխութիւնը միայն իր հայրենավրէժ զաւակներու մնչիւնով կարող է յիշեցնել «կանացի սրունքներէ պա-րիսպներ»ու ետեւ կծկուած կնատ եւ հոտած սուլթաններուն, թէ Եւրօպայի առերես եւ մուրացկան բողոքներէն անդին ան-շահախնդիր եւ անձնուրաց բողոք մըն ալ կայ. եւ ատ բողոքը իր մէջ ունի «խորհուրդ» մը, որ օր մը կարող է զարմացնել եւ... ուրախացնել ամբողջ աշխարհը, ըսել թերեւս Բրիւէլը... յիմարները եւ իմաստունները միանգամայն:

Եթէ մարդիկ անգութ են, յուսահատ վրէժնորդութիւնը կայ ետեւը...

Օգտուիք ժամանակի յաւիտենականութեան անձնատուր եւ անդարձ մէկ բուպէն եւ տնտեսը ո՞վ կը տուծէ...

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

* *

Քրանսիական Դոմք լրագիրը «Կոտորածներ եւ դի-ւանագիտութիւն» վերնագրով յատուկ առաջնորդողի մը մէջ Սպաղանքի կոտորածներուն մասին կը գրէ:

«Նոյնիսկ եթէ անշի տեղեկագիրները մեծապէս չափազանցած այ ըլլան, թիւրք կառավարութիւնը սոսկայի պատախանատութեան տակ կ'իշխայ թէ որ ատ տեսակ գործերը անպատիւ եւ անհաստեղծ թողու:

«Դիսպանները, կրուի, Դրան ազգու դիմուներ պիտի ընեն Ռքան գիտենք, անոնցմէ մէկ քանին արգէն Տիվանին (օսմ. դահլիճ) լուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրած են Սասունի զէպքերու մասին Պետք է մագթել որ պետութիւնները, նոր հեղ մըն ալ աւելի ատիպողական եւ աւելի հեռաւոր ուրիշ հոգեբերու պատ-

ճատով Պօլսոյ գործերէն երես չի դարձնեն եւ ոչ ալ յաճախակի գործածուած բացասութիւններէն խաբւին:

Հարկաւոր է մտածել եւ հոգ տանիլ: Ասոր համար արդարացումը շատ զիւրիւն չէ այս տեսակի պէտքերու, ինչպէս է Սասունի պէպքը. ամենէն ստէպ արդարապէս, ինչպէս որ Չինու մէջ մեր գէտ պիտի հանւի, մեղադրուած կառավարութեան զիտաւորութիւնները պաշտօնեաներու կողմէ դաւաճանուած ըլլալն է. թէ, մէկ խօսքով, կառավարութիւնը անկարող պահուած է: Սասնի պատճառարանութիւնները պատճառարանութիւններ չեն:

Ոչ մէկ տեղ այսկերպ պատճառարանութիւններ չէ կարելի ընդունիլ, ինչպէս Փէքինի, ոչ ալ Պօլսոյ մէջ: Ահա ընդհանուր կանոն մը, որ ամեն տեղ գործ կ'ածուի: Ուր ալ ըլլայ, յառաջագիծութեան խոչընդոտը, այն ապահովութիւնը, անկիցնելը, զիւսանակի տութեան լծակին համաշխարհային զիտապրակէտներէն մէկն է):

* *

Եւրօպական մամուլը, գրեթէ առանց բացառութեան, չնայած որ մինչև կոկորդը խրած է չինական եւ թրանսփառի պատերազմի անցուղարձերու մէջ, դարձեալ Սպաղանքի կոտորածին առթիւ ահագին աղմուկ հանեց. բոլոր թերթերը միաբերան խստիւ յարձակեցան թրքական անորակելի բարբարոսութիւններուն վրայ եւ պետութիւններու ուշագործութիւնը հրաւիրեցին Մեծ Ոճրագործին այդ չարագուշակ նոր գազանութիւններուն մասին, որ օգուտ քաղելով Եւրօպայի ծայրագոյն Արեւելքի մէջ զբաղումէն, Սպաղանքի կոտորածով կըսպառնայ հայկական ջարդերու սարսափելի օրերը վերանորոգել... իր քսանհինգամեակի յիշատակը անմահացնելու համար:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Ա Շ Ո Ւ Ղ Ը

Ջըհատը վերջացաւ. այդպէս էր յայտարարում բարձր մինարէի կատարից հնչող մօլլայի զիւ ձայնը: Խաւարն իջաւ, իջաւ սարերից եւ ծածկեց արարաւախարհը. այդ գիշերը հոգեմաշ էր, սոսկալի, խաւարը շատ թանձր: Քաղաքը ոչ թէ քնեց, այլ կարծես մեռաւ, փողոցներում մարդ չկար, տներում ճրագ չկար, ոչ մի ձայն. կենդանութեան նշոյլ ցոյց տալը այդ գիշեր ուժիւններից մեծագոյնն էր: Իշխողը մահն էր, բռնի, արիւնոտ մահը, որ սարսափի թեւերով սաւառնում էր վեր վեր մռայլ տներից, որոնք այդ օրը չտեսնեա՞ծ բաներ տեսան, քանի՞ օձաղ մարեց, աչք չմնաց արիւն արցունք չթափէր, այժմ էլ մի զարմանալի լուութիւն կար ուժիւնով յղի խաւարում: Ո՞վ ձայն հանէր. յօշոտեա՞ծ ու այլանդակեա՞ծ դիակները շարան շարան փռւած էին գերեզմանատանը ճոթուած ու արիւնոտ աչքերը դէպի երկինք չռած ասես հարցնում էին «ինչո՞ւ», բոլոր «ինչո՞ւներից» ամենից անմիտը, որի վրայով դարերը քրքիջով են սահում անպատասխան թողնելով խեղճերին: Լուռ էին նաև մեծ ուժիւնի հեղինակները, խաւարը եկաւ արիւնը ծածկեց մի մռայլ քողով. բայց իր հետ բերեց նաև մի սոսկում, որ թափանցում էր նոյնիսկ ամենաանսիրտ արիւնաբոսի երակներում. նրանք ծածկեցին իրենց տներում ինչպէս որսից դարձող գազան իր բնում, այդ

գիշեր դրսում, փողոցում եւ մանաւանդ հայոց գերեզմանատան շուրջը մի բան կար, որ հազար աչքով, հազար ձեով գալարւում էր խաւարի մէջ եւ խեղդում էր խեղդում: Քամի էլ կար, աշնանային չար քամի:

Շատ ուշ միայն փողոցներից մէկում յայտնեցին մի խումբ մարդկային ստերներ՝ քսանի չափ զինւորներ եւ մի յիսնապետ. նրանք շարժւում էին հանդարտ, անձայն, ասես վախենալով մահու հանգիստը խռովել կամ զայրացնել խաւարի մէջ գալարող սարսափը: Ի՞նչ էին փնտրում այս անպատ փողոցներում այդ ժամին: Անկարելի էր այդ իմանալ մթութեան մէջ, միայն նրանք անցնում էին գողերի գրուշութեամբ, մերթնդմերթ կանգ էին առնում այս ու այն դրան առաջ, ականջ էին դնում եւ կրկին շարունակում ճանապարհը նոյն գրուշութեամբ: Փողոցի ծայրում, յիսնապետը, որ առաջ էր ընթանում, կանգ առաւ, մի քանի դիակներ կային գետնին փռւած:

— Ղերբէք, հրամայեց նա, պէտք է տանել «այնտեղ»:

«Այնտեղ» հայոց գերեզմանատունն էր: Մի քանի հոգի մօտեցան վերցրին դիակները եւ դրին ձեռքերի պատգարակների վրայ, ապա կրկին առաջ շարժեցին: Այս խումբը փողոցներում թափթփած վերջին դիակներ հաւաքելու պարտքն ունէր ուրեմն: Դարձեալ մի քանի տեղ կանգ առին, դարձեալ դիակներ շարեցին նախկինների վրայ եւ շարունակեցին ընթացքը: Մէկ էլ յանկարծ իրենց արիւնոտ բեռը վար դրին եւ բոլորը միասին կանգ առին. հեռու գերեզմանատնից քամին մի ձայն էր բերում, մի աղեկտուր ձայն, որ լսւում էր մերթ ինչպէս խորին հառաչանք եւ մերթ ինչպէս օգնութեան աղաղակ կամ սարսափի սրտաճաք ծիւ: Երբեմն քամու հետ խառնելով այդ զարմանալի ձայնը մեծանում էր դառնում հարիւրաւոր կոկորդից պոթկած մոմոց, այդ ժամանակ թուում էր, թէ գերեզմանատան բոլոր դիակները միանգամից ձչում են, հառաչում են ցաւերից եւ դատ ու արդարութիւն են պահանջում: Երբեմն էլ եւր քամու թափը մեղմանում էր, պարզ ու որոշ լսւում էր մի սրտաճկիկ երգի ձայն, որով կարծես մի սգաւոր ոգի նզովում էր աշխարհի արդարադատութիւնը եւ լուռ դիակների ցաւերն էր ողբում: Այս խաւարի, այս սարսափի մէջ անսպասելի, գերմանական էր թուում այս զարմանալի ձայնը եւ խումբը քար կտրած լուում էր անկարող լինելով առաջ գնալ. իրենց ձեռքով խողխողածներն էին խօսում, նրանք էին բողբոջում եւ զահիճներն անկարող էին չլսել:

Երգը շարունակւում էր.

«Սե խաւարն իմ ընկերն է անբաժան
Եւ չգիտեմ ի՞նչ ասել է պայծառ օր,
Բայց այսօրւայ խաւարն է խոր հոգեհան,
Դիակները փսփսում են ահաւոր,
Եւ պատմում են իրենց ցաւերն անպատում,
Որից Աստուած գուցէ դողայ երկնքում:

Հին դարերից ցաւեր շալկած յամբօրէն
Հառաչելով անցաք արեան ծովերով,
Համբերութեան դասեր առիք լիռներէն
Քնէք այժմ բոցով ցաւով վերքերով,
Եւ պատմեցէք ձեր ցաւերն անպատում
Որից Աստուած գուցէ դողայ երկնքում:

Այս իմ անձար քնարն ունի երեք լար,
Այն ողբաձայն, լալկան, խղճուկ, դողդոջուն,

Ի՞նչպէս ողբամ ձեր ցաւերն անհամար,
Սրտեր վառեմ, արցունք քամեմ ես անհուն,
Դուք պատմեցէք ձեր ցաւերն անպատում
Որից Աստուած գուցէ դողայ երկնքում:

Տառապանքի, սուգ ու սեւ ինձ ընկեր
Մարդ չմնաց իմ արիւնոտ վաթանում,
Լուռ են շուրջս լեռներ, ձորեր, շիրիմներ,
Լոկ քամին է կողկողազին մրմնում,
Դուք պատմեցէք ձեր ցաւերն անպատում,
Որից Աստուած գուցէ դողայ երկնքում:

Գա՛նք այդ մարդուն, հրամայեց յիսնապետը:

— Գերեզմանատանն է բէյ, պատասխանեցին մի քանի
երկչոտ ձայներ:

— Գերեզմանատուն գնացէք տասն հոգի, առաջ:

Խմբից տասն մարդ բաժանեցին և անհաստատ
քայլով առաջացան. տանելով իրենց հետ հաւաքած
դիակները: Զայնը շարունակում էր:

«Ես էլ ցաւի դաշն կապեմ քամու հետ,
Եւ արցունքի երգեր հիւսնեք միասին,
Նա խաղում է ամպրոպների շանթի հետ,
Նա յոյզ ու բոց կը տայ նաև մեր երգին.
Կոյր աշուղը, մրկաշունչ խօլ քամին
Կը պատմեն ձեր տառապանքներն աշխարհին:

Ունա՛, քամի, հազարումի ձայներով,
Թող սարսուռն լեռներ, ձորեր, անդունդներ,
Անցիր մէկ-մէկ դիակների վրայով,
Լիպիր վէրքեր ու հաւաքիր հառաչներ.
Կոյր աշուղը, մրկաշունչ խօլ քամին
Կը պատմեն ձեր տառապանքներն աշխարհին:

Ի՞նչ ես վազում աննպատակ դէպ հեռուն,
Հառաչանքներ, խոր խոր ցաւեր շալակած,
Վե՛ր սլացիր դէպի երկինքն անհուն
Գա՛նք գահը, ուր բազմած է մի Աստուած.
Թէ անգոր է սրբիլ արցունքն աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում:

Փչի՛ր վրան ահեղաշունչ որոտով,
Թող իր գահը դողայ հիմքից և Աստուած,
Թող երկինքը մթնի իր վառ աստղերով,
Տիեզերքը դարձու քաօս աւերած.
Թէ անգոր է այն Աստուածն աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում:

Զուր ես խառնում ծեր ալիքներն աշուղին,
Այստեղ միայն հին օրերի խոհեր կան,
Դու խօմ գիտես լեզու, խօսք տալ ժայռերին,
Նրանց ասա, թող քեզ պատմեն ի՞նչ տեսան.
Երբ անգոր է այն Աստուածն աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում:

Անցիր հանգաւոր շիրիմների վրայից,
Հողի տակ էլ թշուառները քուն չունին,
Շարան շարան հողաթմբի խորքերից,
Խուլ մրմունջներ գուցէ լսես ցաւագին.
Երբ այսքան ցաւ ու արիւն կայ աշխարհում,
Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում:

Թուրքերի խուճը՝ հասաւ գերեզմանատանը, դիակ-
ները ներս տարան և կանգ առին առանց համարձակ-
ւելու շատ խորքերը գնալ, ուր սարսափն էր թագա-
ւորում:

— Ո՛վ ես, ձայն տւեց խմբից մէկը:

Պատասխանի փոխարէն երգիչը շարունակեց այս ան-
գամ՝ աւելի ուժգին, աւելի ցաւոտ.

«Կոյր աշուղը, մրկաշունչ խօլ քամին
Սե երգ կ'ասեն, ցաւ կը պատմեն աշխարհին:
Երբ այսքան ցաւ ու արիւն կայ երկրում,
Գահ էլ պէտք չէ և ոչ Աստուած երկնքում»:

Թուրքերը առաջացան վախվախով, նրանք քայլում
էին հողաթմբերի և դիակների վրայից, իսկ երգիչը մերթ
երգում էր և մերթ հեկեկում էր այնպէս, որ կարծես
բոլոր տապանաքարերը նրա հետ միասին հեծկլտում
էին ցաւից և մեծ սուգը մարմին առած գալարում
էր բոլորից վեր դիակների և շիրիմների վրայ:

Զինւորները հասան և կանգ առին. նրանց առաջ
մի տապանաքարի վրայ նստած էր մի հատիկ մարդ, մի
ծերունի, նա գլխաբաց էր և մազերն ու միրուքը քա-
մուն տւած նայում էր դէպի վեր, դէպի անասմա-
նութիւնը և կարծես բոլոր զոհերի արիւնն էր պա-
հանում:

Քաղաքում նրան «աշուղ» էին ասում, բայց իրօք
նա մեծ «դարգից» էր աշուղ դարձել: Հեռու հեռու
հայրենի գիւղում նա տեսել էր իր բազմանգամ ըն-
տանիքի կորուստը իր իսկ տան բոցերի մէջ, ինքն էլ
զոյգ աչքերի գնով հազիւ էր կարողացել փրկել մի
հատիկ զաւակին, որի հետ մի օր յայտնեց Ա... քա-
ղաքում: Այստեղ փոքրիկ տասն տարեկան երեխան
առաջնորդում էր կոյր հօրը և սա երգում էր աղէ-
կուոր երգեր փողոցներում, բազերում, տներում: Նրա
հին սագի լարերից ասես կաթիլ-կաթիլ ցաւ էր կա-
թում, իսկ ձայնը անհուն ցաւի շեշտ ունէր:

Երբ ջարդն սկսեց, նա դարձեալ դուրսն էր և
ընդհանուր իրաւանցումի մէջ կորցրեց երեխան: Մինչև
ուշ գիշեր նա թափառեց փողոցներում, կանչեց, ճչաց,
իզուր, որդու ձայնը չլսեց. նրան չսպանեցին, ի՞նչ
արժէր մի կոյրի կեանք:

Իմանալով, որ դիակները գերեզմանատանն են հաւաք-
ւած, նա գիշերը չանգոնելով բարձրացաւ մինչև գերեզ-
մանատան բլրակը և մերթ ծնկաչօք, մերթ սողալով
մէկիկ մէկիկ շոշափեց դիակները մի հատիկ զաւակի
դիակը փնտռելով: Երբ ջանքերն անօգուտ անցան, նա
կծկեց մի քարի վրայ, դուրս քաշեց մէջքից իր սաղը
և հին օրերի ունկնդիրներին այս սարսափելի գիշերին
վերջին անգամ սուգ ասաց: Նրա ձայնը բարձրանում,
տարածւում էր մեռած քաղաքի վրայ տանելով իր հետ
այնքան անմեղ արեան բողբոջ:

Քիչ յետոյ աշուղը կանգնած էր յիսնապետի առաջ:

— Ո՛վ ես դու, հարցրեց բէյը,

— Ե՞ս... ես սուգ ասող եմ:

— Ի՞նչ էիր անում այնտեղ.

— Օրօք էի ասում, բէյ, սուգ էի ասում.

— Ո՛ւմ համար:

— Ո՛ւմ համար, Աստուած գիտէ:

— Ո՛վ քեզ իրաւունք տւեց, որ քո ունոցով քա-
ղաքի քունը և խաղաղութիւնը խանգարես:

Եթէ լոյս լինէր, հարցնողը կը տեսնէր, թէ ի՞նչպէս
ծամածուեցին ծերի շրթունքները և նա սոսկալի կեր-
պով ժպտաց:

— Խաղաղութիւնը, կրկնեց ծերը հեգնաբար, գերեզ-
մանատան դիակներն ու քարերը չեն լսում բէյ, իսկ

ով որ այնտեղ գերեզմանատանը չէ, նա կարմիր ձեռներ ունի, ոչ մի ձայն նրա խաղաղութիւնը չի վրդովի, ում էլ ձեռքերը ոճիր չեն գործել, նրանք սարսափից խլացել են, Աստուծոն էլ ձերն է: Ես էլ սուգ եմ ասում, բէյ, օրօր եմ ասում, չէ՞ դուք ուզեցիք, որ քնեն:

— Ո՞վ տարաւ քեզ այնտեղ, դու խօսմ կոյր ես:

— Սրտի կրակն ու արիւնի հոսքը, դու հոս չե՞ս առնում:

— Որ թողնենք էլի՞ կերթաս այնտեղ:

— Հա՛, բէյ, կերթամ, իմ տեղն այնտեղ է, ինչո՞ւ յետ բերիք ինձ, ես մենակ եմ, ցաւը մեծ է, շատ մեծ է, զոյգ կոյր աչքով այդքան ցաւը երբ ողբամ, թէ օր ու գիշեր կրակ ու բոց չդառնամ:

— Ի՞նչ էիր երգում այնտեղ, երգիր մեզ համար էլ:

— Բէյ, գիշեր է, այժմ մեռելներին երգ կ'ասեն:

— Երգիր մեռելներին երգը:

Եւրը նստեց գետնին, սազը ձեռք առաւ և սկսեց.

«Խօսիր քնար, արարաշխարհ թէ լո՛ւի,

Ցաւի, արեան, տառապանքի լուռ ծոցում

Կոյր աշուղը հառաչանքի պարտք ունի

Թշառութեան ու անէծքի վայրերում:

Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք,

Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարգալ նախատինք:

Երեք լար կայ, մէկը մէկից սգաւոր,

Մէկն արիւն, մէկն արցունք է քամում,

Եւ երրորդը, այն ամենից թունաւոր

Անէծք ունի իր թռթռուն խաղերում:

Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք,

Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարգալ նախատինք:

Իժի ձագեր անապատից դուրս վիժած

Թո՛ղն ու արիւն, սուգ ու սարսափ մեզ բերիք

Խինդ ու ծիծաղ կորան, տւիք ցաւ ու լաց

Մեր ջինջ երկինք կարմիր ամպով պատեցիք:

Այսքան չարիք թէ մոռանան մեր որդիք,

Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարգալ նախատինք:

Շէն հայրենիք արիւնի ծով դարձուցիք

Ծաղկափթիթ լեռներ, ձորեր, հովիտներ,

Մեր արիւնով ամէն մէկէն ցօլեցիք,

Այսքան արիւն թէ ներեն ձեզ մեր որդիք,

Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարգալ նախատինք:

Քարոտ բոցոտ անապատի չար դեեր

Խոպան աւեր բոց փռեցիք ձեր ոտքով

Բնակութիւն, շէն քաղաքներ ու տներ

Անապատի վերածեցիք անվոգով:

Այսքան աւեր թէ ներեն ձեզ մեր որդիք

Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարգալ նախատինք:

Դիակների վիշտը լացի ու ցաւեր

Քանի՞ դարեր լոկ ողբ ու սուգ ենք ասում,

Այժմ անէծք դահիճներին մարդակեր,

Վրէժ միայն, լոկ վրէժ եմ պահանջում:

Այսքան արցունք թէ մոռանան մեր որդիք

Թո՛ղ ողջ . . .

Ոչ որ չտեսաւ, թէ ե՞րբ և ինչպէս մի փոքրիկ երեխայ խաւար անկիւնից դուրս եկաւ և կոյր ծերունու վզովն ընկաւ «հայր» կոչելով: Ո՛ւր էր թագնեւել ինչպէս էր ազատեւել ջարդից, երեխան ինքն էլ այդ ասել չէր կարող, միայն այժմ հօր ձայնը լսելով նա վտանգ, երկիւղ մոռացած՝ վազեց և կոյր ծնողի գիրկն ընկաւ: Ճիշդ նոյն վայրկեանին «կրակ» որոտաց բեզը և

տասնեակ հրացանների որոտը խռովեց ահաբեկ լուռութիւնը, նրանց փողերից դուրս վիժած բոցերը մի վայրկեան լուսաւորեցին փողոցի թանձր խաւարը և հայր ու որդի իրար գրկած ընկան իրենց արեան մէջ:

Նրանց շրթունքները դողդողում էին և կարծես դեռ մրմնջում էին.

«Այսքան արիւն թէ ձեզ ներեն մեր որդիք՝

Թո՛ղ ողջ աշխարհ հային կարգալ նախատինք»:

ՂԱՐԻԲ

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆ ստացած է՝

ԱՅԴԵՍՏԱՆԻՑ 109 հունիսի, Մ.-ից 20, «Գիւղ» խմբից 118. 40, Ե-ից 2. 40, ԿԱՆՄԻՐ քաղաքից 208, ԴԱՄԱՆԻՑ 300, Զաւէնից 216, ՀԻԽՄԻՍՍԿԵՐՏԻՑ 100, ԿԱՐՄԻՐ քաղաքից՝ N° 19 ներքաղաքացական Արմենու միջոցով օր. Ն. 5 հունիսի, Տ-եան X 2, Տ. Մ. 1, Տ. Տ. 2, X. 1, Ա. մ. 2, օր. Ե. Բ. 1, Տ. Ա. 5, N. 1, Տ. Մ. 5, Այսպիս 4, Տ. Ս. 2, Այսպիս 5. Նոյն տեղից՝ N° 20 ներքաղաքացական Յուշարարի միջոցով Աղանի, Փէք, Մեխո, Բողոն, Դուէ, Նաղդի, Լօրի, Տաղտեղ, Կեղծ անուն՝ մէկ-մէկ հունիսի, Ասլան Բաւասի 5, Էն-մէջ 3, Յար. Ա. Մանուկաւար 2, Պողպատ 2, Ուն 50 կողմ, Բիթած 10 կողմ, Դոնիքի փութակից՝ N° 102 ներքաղաքացական Աւար, Դէք, Մոմ, Սոա-5-ական հունիսի, Աէք 2, Աիզ 10, N° 103 ներքաղաքացական Մէջ, Եծ, Դ. 5-ական, N. Սի, Եր. 2-ական, N° 104 ներքաղաքացական Գւ. Մ. 5-ական, N. Վգաս, Դ. 3-ական, N° 105 ներքաղաքացական Դ. 100 հունիսի, Սարգիս 20, Մն. 20, Սգ. 10, Դու, Մղ. Գր. 10-ական, Ագ. Նգ. Գոռ, Աս. Թում, Մ. Ամ, Դմ. Ավ. 5-ական, Բթ. 3, Մղ. 1 հունիսի: Ընդամենը 1433 հունիսի 40 կողմէ:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆ՝

Ոսկանապատից Ա-ի միջոցով 638 ֆր. 40 ս., Տ-ի միջոցով 3477 ֆր. 40 ս., կրկին 795 ֆր. 75 ս. եւ մ. ի միջոցով 1333 ֆր., միլիէլմատօրֆի «Եռննց» խմբին 10 ֆր., «Յառաջ» խմբին 40 ֆր. 20 ս., Ռուսչուքէն՝ Ն. Ա.-էն 5 ֆր., Կարիճէն 5 ֆր., Հին քարեկամէն՝ 150 ֆր., Թիւրքիայի ԱնԱՊԱՏ քաղաքի խմբին հորիմի միջոցով 275 ֆր. 30 ս., «Կոռնիկ» խմբից 66 ֆր. 25 ս.: Գումար 7796 ֆր. 65 սանթ:

ԿԱՅՏՈՂՈՒԹԻՒՆ. — Նոյն ԱնԱՊԱՏ խմբի կողմէ յեղափոխական երկու քանոնադրեալներու վրայ ծախսւած է վեց օսմ. ոսկի:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵՂԵ. ԿՈՄԻՏԷՆ՝

ԼՕՐԷՆՍԻ ԿՈՄԻՏԷՆ (1899 տարեշրջանին մէջ). Նախորդ շրջանէն 23 դոլար 81 սենթ, 98-ի ապառիկներէն 14, մուտք եւ ամսավճար 119, Նուէր Տ. Մ. 2, 9, Դ. 3, սնտիկ եւ պատկերներէ հասոյթ 8. 24, հրացանածգութենէ հասոյթ 1 դոլար 76 սենթ: Գումար 171 դոլար 89 սենթ:

Նաեւ Նոյն շրջանին մէջ հաւաքւած է զէնքի դրամ 138 դոլ. 12 սենթ (հրատ. «Դրոշակ» N° 5, 1899) եւ «Դրոշակի» նւէր 25 դոլ. 15 սենթ (հրատ. «Դրոշակ» N° 2 եւ 5, 1899: Համագումար 335 դոլար 16 սենթ:

ՆԷՇՎԻՆԻ ԿՈՄԻՏԷՆ (1899 տարեշրջանին մէջ). Տ. Կար 10 դոլար 84 սենթ, Պ. Կ. 10, Գ. Մեր. 9, 25, Կ. Բ. 8, 9, Կ. 6, 25, Կ. Յար. 4, 25, Մ. Պ. 3, 25, Դ. Բ. 50 սենթ: Գումար 52 դոլար 34 սենթ:

ՍԹԷՄՓՐԵՏԻ ԿՈՄԻՏԷՆ (1899 յունվ.-նոյ.). Տ. 2. 8 դոլար, Մ. Պան 5, Դ. Աւ. Ա. Նա., Բուշ, Տ. Բուշ.—3-ական, Տ. Ուր. 1, նւէր 75 սենթ: Գումար 26 դոլար 75 սենթ:

ՏԱՊԱՐ ԿԵՂԵ. ԿՈՄԻՏԷՆ՝

Հրաշ (ապրիլ) 40 դահեկան, Նարեկացի (մայիս) 40, Հրաշի նշանաւորին նւէր 20, Պերժ նւէր 15, Պերժ 4 ամսական (դեկտեմբ.-մարտ) 40, Զուրէն նւէր 20, Պատանեաց խմբին (ապրիլ-յուլիս) 59, «Լրէժ» խմբին (ապրիլ-յուլիս) 117, Մաս մը բան 108, դահեկան: Գումար 459 դահեկան:

ՎՐՈՊԱՅ. — N° 2-ի մէջ տպւած է. Պերժ 5 ամսական 5 դ. աւետք է ըլլայ 5 ամսական 50 դահեկան: N° 3-ի մէջ տպւած է՝ Ս. Տ. 40-ական դահեկան. աւետք է ըլլայ Մ. Ս., Տ. Բ. 40-ական դահեկան: